

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
Budapest XIV. Városliget, Vajdahunyadvár

Szerkesztőbizottság:

Estók János (főszerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Kaposi Zoltán (szerkesztő),
Novák László Ferenc, Orosz István (szerkesztő), Papp Klára (szerkesztő),
Nigel Swain [Nagy-Britannia], Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Lázár Éva

TARTALOM

TANULMÁNYOK

PÓSÁN László: A magyar bor a középkori Poroszországban	1
ESTÓK János: Szapáry Gyula, az önálló földművelésügyi tárca megszervezője	13
KAPOSI Zoltán: Zala megye gazdasága a Trianon utáni évtizedben	47
FEHÉR György: Károlyi Gyula gróf és Károlyi Melinda grófnő uradalmainak gazdálkodása, különös tekintettel a két világháború közötti időszakra	77
MONOK István: Megfontolások és kiindulópontok a tokaji bor történetének kutatásához	133

KÖZLEMÉNYEK

SURÁNYI Dezső: Bodor Pál és házsongárdi gyümölcsfaiskolája	141
KIRÁLY Evelin: Erdőgazdálkodási viszonyok a munkácsi-szentmiklósi uradalom területén a 19. század második felében	155
KOVÁCS Eszter Katalin: Az uradalmi cselédek lakhatási körülményeinek változása az 1907. évi cselédtörvény hatására a vép–szöllős–pecöli hitbizományi uradalom példáján	167
HALÁSZ Imre: Egy derékba tört vadászkarrier. Teleki Béla gróf vadászatai a két világháború között	181
LUKA Dániel: Az 1967. évi földtörvény keletkezésének a története	205

KRÓNIKA

Gorun-Kovács György (1949–2022) (PAPP Klára)	225
--	-----

SZEMLE

Varga Zsuzsanna: <i>The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country</i> . Rowman and Littlefield, New York 2021 (SCHLETT András)	229
--	-----

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE*
A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
e-mail-cím: agrartortszemle@mmgm.hu

KAPOSI ZOLTÁN

ZALA MEGYE GAZDASÁGA A TRIANON UTÁNI ÉVTIZEDBEN

ABSTRACT

**ZOLTÁN KAPOSI: THE ECONOMY OF ZALA COUNTY
IN THE DECADE FOLLOWING THE TREATY OF TRIANON**

This study examines what economic changes took place in Zala County in the decade following the Treaty of Trianon. Prior to World War I the county was primarily agriculture oriented. Apart from two cities (with their own councils) and a few large villages the decisive majority of the population lived in small villages. Significant industrial capacities existed only in Nagykanizsa. The events after World War I created a specifically grim situation for the population of the county. The loss of Muraköz (Medimurje) meant significant population loss decreased market opportunities. The new borders created elementary boundaries for merchants of Zala County. Due to hyperinflation and decrease in real wages, demand dropped in the first part of the 1920s. Many industrial and trading businesses ceased to operate. This situation started to change about 1922–23 when more signs were pointing to stabilisation and development. In this process the implementation of the land reform had a role, which provided minimum sized lands to thousands of penniless people. The import substitution industrialisation economic policy gave opportunities for entrepreneurs of the county for industrial production. There were more and more industrial innovations which led to new economic activities. Cities could do a lot with initiation of publicly funded construction projects to eliminate the problems. The use of the Speyer Loans led to urban infrastructural investments. Our examinations show that the first few years of the decade were mostly about difficulties, but the following years were – especially for industrial entrepreneurs – about perspectives. This obviously did not change the fact that Zala County remained rural. The boom did not last long: the depression of 1929 brought new difficulties for the farmers of the county.

Keywords: Zala County, economy, agriculture, industry, development

BEVEZETÉS

A kiegyezést követő fél évszázadban a magyarországi gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött. Az iparosodás korában a hagyományos kézműipar mellett a gyáripar számos innovációval gyors növekedést produkált. De ez a korszak volt a hazai mezőgazdaság aranykora is, hiszen a gépesítés, az új módszerek és üzemszervezeti változások révén gyorsan fejlődtek az agrárnagyüzemek még úgy is, hogy az 1870-es évek közepétől a filoxéra, az 1880-as évek közepétől pedig a gabonaár-depresszió sújtotta az agráriumot. Gyorsan bővült a kereskedelem is, amelynek hátterét a szélesedő vámuniós piacok, a hazai urbanizáció révén emelkedő polgári kereslet, valamint a gyors vasúti fejlődés adta. Komoly előrelépést láthatunk a pénzügyterületen, ahol a takarékpénztárak, bankok, hitelszövetkezetek mellett az érték- és árutőzsde is egyre jelentősebbé vált. A nemzetközi és a hazai szakirodalom is egyöntetű abban, hogy e korszakban a Monarchia eltérő adottságú nagy egységeinek gazdasági összefonódása egyre erősebbé vált. Mindez nagyban hozzájárult, hogy a foglalkoztatás szerkezete és a társadalmi rétegződés erőteljes átalakulásnak indult.¹

ZALA MEGYE GAZDASÁGA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Zala megye a dualizmus időszakában gazdaságilag nem tartozott a legfejlettebb megyék közé, a megye alapvetően agrárjellegű maradt. Jól mutatja ezt, hogy még a háború után, az 1920. évi népszámlálás szerint is Zalában az östermelők aránya a keresők között 73% volt, ami jóval magasabb, mint a dunántúli 65%, vagy az országos 56%-os átlag.² Zalát is a nagybirtok és a középbirtokok uralma jellemezte. A nagybirtokok közül jó néhány egy sokkal nagyobb birtokkomplexum részét képezte, amelyekről a döntések ráadásul nem Zalában, hanem Bécsben, Budapesten, vagy a tulajdonos központjában születtek meg. A legnagyobb zalai latifundium Esterházy hercegé volt, akinek 1910 körül a mintegy 430 000 hold földjéből Zala megyében feküdt a 63 619 holdas alsólendvai uradalma,³ de volt még ezenkívül 9446 holdja a Badacsonytomaj–Zánka–Tapolca háromszögben is.⁴ A mintegy 29 000 holdas herceg Batthyány-Strattmann-hitbizományból Zalára csak a 9900 holdas nagykanizsai uradalom esett, a többi Vas megyében, valamint a Dráván túl, Körös megyében he-

- 1 Az áttekintéshez lásd: BEREND T. Iván – RÁNKI György: Ausztria – Magyarország: Európa „ön-ellátó” birodalmi régiója. In BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest 1987. 360–420.; KOMLOS, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint vámunió. Ausztria-Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Budapest 1990; KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest 1982.
- 2 BÉLI József: *Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében*. Zalaegerszeg 1977. (Zalai Gyűjtemény 4.)
- 3 NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. ELTE, Bölcsészdoktori értekezés. Budapest 1976. (Melléklet). Lásd még: KAPOSI Zoltán: A herceg Esterházy család magyarországi földbirtoklása. In *Griff karddal és rózsával. Az Esterházy család története*. Szerk. FÜLÖP Éva Mária – GYÜSZI László – SCHMIDTMAYER Csaba. Tata 2014. 237–260. (Annales Tataienses VII.)
- 4 *Magyarországi gazdaczímtár*. Szerk. RUBINEK Gyula. Budapest 1911.

lyezkedett el.⁵ A Festetics-uradalomnak mintegy 41 000 holdja feküdt Zalában, a többi birtokrész Somogy megyében volt. Nagy kiterjedésűek voltak az egyházi uradalmak is: a Veszprémi Püspökség és a Káptalan, a Tihanyi és a Zalavári Apátság is hatalmas földeket birtokolt.

Zala megye nagyobb uradalmi 1911-ben⁶

Uradalom központja	Tulajdonos	A birtok területe (kat. hold)
Alsólendva	hg. Esterházy Miklós	63 619
Keszthely	hg. Festetics Tasziló	41 137
Csáktornya	gróf Festetics Jenő	24 000
Veszprém	Veszprémi Püspökség	19 185
Nagykanizsa	hg. Batthyány-Strattmann Ödön	9 900
Veszprém	Veszprémi Káptalan	8 203
Letenye	gróf Andrássy Sándor	7 948

A nagybirtokok esetében gyorsan terjedt a bérleti rendszer: az egyes nagyobb majorokat főleg helyi bérlőknek adták ki, ugyanakkor az erdőket megtartották saját kezelésben. A bérletek közül kiemelkedett Mándy Sámuel 59 805 holdas birtoka, amely majdnem az egész alsólendvai uradalomra kiterjedt. Érdemes kiemelni, hogy Zala megye két nagy hitbizományában (Alsólendva, Nagykanizsa) minőségi erdőgazdasági üzemeket alakítottak ki a tulajdonosok.⁷ Fontos ugyanakkor megemlíteni, hogy a háborút megelőző fél évszázadban a nagybirtokok területe Zalában is fogyott. E téren főleg a Festeticsek jártak élen, akik az idők során négy nagyobb uradalomtól is megszabadultak, s akkor még nem is említettük a parcellázásra átengedett területeket.

A megye agráréletében a nagybirtokok mellett nagy szerep jutott a középbirtokoknak is.⁸ Zala közismerten igen sok, sokszor az országos politikába is bekapcsolódó középbirtokos családnak adott otthont. Emeljük ki közülük a Hertelendy, a Deák, a Skublics, a Bosnyák, a Gyömöre, a Barcza, a Bezerédy családokat,⁹ de az is lényeges, hogy több olyan arisztokrata család is volt a megyében, akinek csak pár ezer holdja volt a megyében (Batthyány gróf: Zalaszentgrót; Somssich gróf: Ormándpuszta stb.) Az 1870–1880-as évektől létrejött a polgári földbirtoklás is, így például

5 KAPOSZI Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében. *Közép-Európai Közlemények* 5. No. 18–19. (2012. 3–4. szám) 191–208.

6 Számításainkat a *Magyarországi gazdaczímtár* 1911. adatai alapján végeztük.

7 KAPOSZI Zoltán: Forstbewirtschaftung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Nagykanizsa und Umgebung. In *Der Wald als Lebens- und Wirtschaftswachstum im pannonischen Raum. Forests as living space and economic sphere in the pannonian region. Megersdorf 47.* Hrsg. MALLI, Rüdiger – MOLL, Martin – RUHRI, Alois). Graz 2020. 80–94.

8 Hogy a nagybirtok és a középbirtok határát hol vonjuk meg, az sok mindentől függ. Simonffy 500 holdtól már nagybirtokot definiál egyik munkájában (Lásd SIMONFFY Emil: *A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegosztás Délnyugat-Dunántúlon.* Zalaegerszeg 2002. 99., ám ezt kutatói tapasztalataink alapján nagyon alacsony felső határnak gondoljuk, hiszen egy 500 holdas birtokból sokszor nem több mint 200–300 hold volt csak a mezőgazdaságilag hasznosítható terület. Éppen ezért, figyelembe véve a korszak technikai és technológiai adottságait, akár az 1000–3000 holdas birtokot is csak középbirtoknak tarthatjuk.

9 Közülük többnek más dunántúli (pl. Vas, Somogy stb.) vármegyében is voltak kisebb birtokai.

Nagykanizsáról mintegy tucatnyi olyan család vált birtokossá a régi palini uradalom feldarabolódása révén, amelyek korábban nem, vagy csak alig rendelkeztek földdel. A középbirtokosok sokszor kiválóan működő gazdaságokat alakítottak ki, kiemelkedett közülük az újnépi Elek család agrárüzeme.¹⁰

Zala megye településszerkezetének meghatározó vonása volt az aprófalvas struktúra, ami nagyban hasonlított Vas és Baranya megye egyes vidékeire. Az aprófalvak parasztsága a területhiány miatt sokáig befelé fordult, zárt, döntő mértékben önellátó gazdálkodást tudott csak folytatni. Az ilyen paraszti gazdaságok tipikus jellemzője volt a szántógazdálkodás, az állattartás és a kert- és szőlőművelés együttes rendszerének fenntartása. A századforduló környéki statisztikai felvételek alapján is jelentős tömeget adó törpe- és kisbirtokos parasztság az adófizetési kötelezettség miatt a szőlő- és bortermelésben találta meg az alkalmazkodás egyik lehetőségét: a zalai falvak majdnem mindegyikében volt szőlő. Különösen fontos volt a Balaton-felvidéki területeken, valamint a Somogy és Zala megye határán lévő szőlőtermelés. A filoxéra alatt viszont sok szőlőtermelő tönkrement, ezért is volt nagy segítség számukra a Balaton déli partja mentén a Festetics-földeken kialakítható szőlőparcellák sokasága.¹¹ Szintén jó lehetőségeket adott a megye parasztságának néhány helyen a speciális növények nagybani termelése. Ezek közül emeljük ki Kiskanizsa kertészeti termelését, amely vasúton Budapestre és Pécsre is eljutott.¹²

Zala megye iparosodása a háború előtti időben alacsony fokú volt, bár gyorsult a fejlődése. 1910-ben összesen 11 075 ipari vállalkozás volt a megyében. Az iparágakat vizsgálva 1910-ben a vállalkozások 44%-a a ruházati iparban működött, emellett erős volt még a vas- és gépipar, a faipar, az élelmezési és élvezeti cikkeket gyártó iparág és az építőipar. A zalai kisipari cégek leginkább egyszemélyes (családi) vállalkozások voltak, sokszor segéd nélkül működtek.¹³ Érdekeség, hogy a megyeszékhelyen egyetlenegy gyárnak minősülő ipari vállalkozás sem volt, ugyanakkor a város sok kisiparossal rendelkezett: 1900-ban például a népesség 32%-a iparból élt.¹⁴

A korszak nagy újdonsága a gyári termelés meghonosodása volt: 1910-ben már 28 ipari termelést folytató, 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzemet (gyárat) regisztráltak.¹⁵ A nagyobb gyárak jelentős része Nagykanizsán volt, ahol 1892–1914

10 KAPOSI Zoltán: Nagykanizsai vállalkozók birtokszerzései a város körüli területeken a dualizmus korában. In *Uradalom – Vállalat. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2018*. Főszerk. KÖVÉR György. Budapest 2019. 223–241.

11 T. MÉREY Klára: Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus idején. In T. MÉREY Klára: *Település – megye – régió*. Pécs 2007. 331–332.; UJVÁRY Imre: Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In *Magyarország vármegyéi és városai 16. Somogy*. Szerk. CSÁNKI Dezső. Budapest 1914. 313.

12 MOLNÁR Ágnes: Kiskanizsa gazdálkodása, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945)*. Szerk. KAPOSI Zoltán. Nagykanizsa 2014. 430–435.

13 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 3. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*. Budapest 1914. 1035. (MSK Új sorozat 52.)

14 PAKSY Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. Zalaegerszeg 2011. 17. (Zalaegerszegi Füzetek 13.)

15 HALÁSZ Imre: Közlekedés, pénzügy és gyáripar. A kapitalizmus fejlődése Zalában az I. világháborúig. In *Zala megye ezer éve*. Főszerk. VÁNDOR László. Zalaegerszeg 1996. 172.

között 12 új gyárat alapítottak.¹⁶ De voltak nagyobb üzemek Kotorban, Keszthelyen és Csáktornyán is. A megye gyáraiban 1910-ben összesen 2139 főt foglalkoztattak, vagyis az egy üzemre jutó dolgozói létszám mindössze 58 fő volt. Zalában 1910-ben a legnagyobb ipari üzem a nagykanizsai gépgyár (213 fő) és a katori fűrészüzem (153 fő) volt.¹⁷ Mindez persze nem üt el a térség rendszerétől, hiszen Tolnában, Somogyban és Vasban is alacsony létszámmal működő gyárat találunk.

Sokat javult a megye infrastruktúrája is. A legnagyobb jelentősége a vasút korai kiépítésének volt. A Déli Vasút Társaság 1861-ben nyitotta meg a Budát Prágerhoffal (s azon keresztül Trieszttel) összekötő vasutat, amely a déli zalai tájakon, Kanizsán, Csáktornyán haladt át. Négy évvel később, 1865-ben nyílt meg a Kanizsa–Sopron vasút, amelyen észak felé sok zalai települést bekapcsolva Szombathely, Sopron és Bécs megközelítése vált lehetővé. 1868-ban Kanizsáról Murakeresztúron, Zákányon, Barcon keresztül már Mohácsig lehetett vasúton eljutni, amivel a nagykereskedők széles beszerzési lehetőségekhez jutottak.¹⁸ A Balaton-felvidék elérésétette lehetővé 1909-ben a Budapest–Tapolca vasútvonal megnyitása. A zalaiak számára Balatonberény és más fürdőhelyek elérése vált könnyebbé az 1888-ban átadott Balatonszentgyörgy–Keszthely vonallal, míg a nyugati települések közötti kapcsolatokat javította 1906-tól a Körmend–Muraszombat vonal.¹⁹ Sokat fejlődött a hitelélet (takarékpénztárak, bankok) is, főleg a jelentősebb kereskedelmi és ipari központokban szaporodtak a pénzintézmények.

A dualizmus korában Zala megye legnagyobb települése, Nagykanizsa kereskedelmi térségi központtá vált. A kereskedők száma szinte folyamatosan emelkedett. A dinamikusan fejlődő nagykereskedelem révén távoli vidékek termékei könnyen elérhetővé váltak a város és térsége piacain. A városnak országos vásárok tartására volt joga. A jó közlekedési adottságokkal rendelkező Nagykanizsa kereskedelmi hatóköre döntően a Trieszt–Fiume–Graz–Bécs–Budapest–Zágráb–Belgrád által határolt területre terjedt ki, de voltak olyan nagykereskedők is, akik messze túlléptek e vidéken, s vagy gyarmati nagykereskedelmet folytattak, vagy pedig nyugat-európai városokba szállítottak termékeket.²⁰ Az agrártermékekkel kereskedők között a legjelentősebbek a gabona-, a bor-, a fűszer-, a déligyümölcs-, a liszt- és a sertéskereske-

16 KAPOSZ Zoltán: Large Scale Manufacturing Businesses in Nagykanizsa at the Turn of the 20th Century. In *Economic and Social Changes: Historical Facts, Analyses and Interpretations. Studies on Economic and Social History from Southern Transdanubia I.* Eds. KAPOSZ, Zoltán – RAB, Virág. Pécs 2021. 24–25. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23767/kaposi-rab-economic-and-social-changes-wgeshrchasp-pecs-2021.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2023. október 29.).

17 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenkint* (a továbbiakban: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910/2.) Budapest 1913. 984–987. (MSK Új sorozat 48.)

18 KAPOSZ Zoltán: Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945.* Szerk. KAPOSZ Zoltán (a továbbiakban: KAPOSZ 2014a) Nagykanizsa 2014. 221–223.

19 HALÁSZ 1996. 169.

20 A kanizsai kereskedelemhez: KAPOSZ 2014a 198.

dők voltak. A helyi virilislisták szerint a legtöbb adót fizetők – az állandó első helyezett Batthyány herceg mögött – rendszerint a nagykereskedők voltak.²¹

Mindemellett a megye urbanizációs szintje alacsony maradt. Két rendezett tanácsú város (Nagykanizsa és Zalaegerszeg) mellett jó néhány nagyközség volt, de a népesség döntő többsége egyszerű falulakó volt. 1910-ben a 466 333 fős megyében 15 olyan település volt, amelynek lakossága meghaladta a 2500 főt; ezeken belül 6-nak a népessége haladta meg az 5000 főt (Keszthely 7477, Tapolca 6699, Sümeg 5712, Csáktornya 5213 fő). A megyeszékhely Zalaegerszeg 10 844 főt számlált, míg a sorból magasan kiemelkedett Nagykanizsa a 26 525 fős lakosságával.²² Nagykanizsa déldunántúli viszonylatban is kiemelkedő volt, hiszen a négy megyében Pécs után a második legnagyobb település volt. A városi/kisvárosi életmód is sokat változott: a nagyobb településeken szaporodtak a boltok, vendéglők, szállodák, kávéházak, szórakozóhelyek. Mindazonáltal a korabeli leírások, visszaemlékezések szerint még a városi élet is szürke, unalmas volt.²³ Ugyanakkor megjelentek a kövezett utak, már volt egy-két településen villanyvilágítás, bérkocsik működtek, egyre több iskola szerveződött. Emeljük még ki itt Hévíz, Balatonfüred és Keszthely fürdőéletben betöltött szerepét, ami – új típusú kínálatként – egyre nagyobb számú népességet érintett meg.²⁴

HÁBORÚ, FORRADALOM, TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Az első világháború időszaka, majd az azt követő viharos évek megtörték az addigi gazdasági fejlődést. 1914 után az állam megrendeléseivel és kényszerítő erejével alaposan átalakította a hazai magángazdaság működését. A beavatkozás révén felértékelődött a nehézipar, a fegyvergyártás, a hadianyaggyártás. A Zala megyei iparrendszerben nem sok olyan üzem volt, amely közvetlenül is bekapcsolódhatott a fronttermelésbe, a katonaság kiszolgálásába; bár kétségtelen, hogy a gépgyárak, a textilüzemek stb. kaptak állami megrendeléseket. A térség agrárjellege szinte tálcán kínálta az államnak a munkaerő katonai bevonultatását, valamint a mezőgazdasági többletek központi elvonását.

A háború a paraszti és ipari kisüzemi családi munkaerő-szerkezet felborulását, a pótlólagos jövedelmek megszerzésének elmaradását hozta magával. A lakosság há-

21 Lásd például az 1913. évi virilislistát: *Riválisok polgárosodása. Források Zalaegerszeg és Nagykanizsa történetéhez (1867–1918)*. Szerk. FOKI Ibolya. Zalaegerszeg 2011. 363–370. (Zalai Gyűjtemény 70.)

22 Az adatokhoz lásd: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint* (a továbbiakban: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910/1.). Budapest 1912. 78–96. (MSK Új sorozat 42.)

23 Lásd: Arató Jenő visszaemlékezését. ARATÓ Jenő: *Életem 1891–1965*. JPM Új- és Legújabb kori Történeti Osztályának Gyűjteménye. Ad. 366–75.

24 PAKSY Zoltán: A balatoni idegenforgalom fejlődése a 20. század első felében. In *Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016*. Szerk. BILKEI Irén. Zalaegerszeg, 2016. 323–339. (Zalai Gyűjtemény 80.); lásd még KÓSA László *Fürdőélet a Monarchiában* (Budapest 1999) című művét.

borús lelkesedése nem tartott sokáig: az augusztus elején frontra indulók után másfél-két hónappal már megjöttek az első sebesülteket szállító vonatok. Nagykanizsa központi szerepet kapott a háborús sebesültek ellátásában, ott épült fel a térség legnagyobb hadibarakk-kórháza, Zalaegerszegen pedig hatalmas méretű fogolytábor alakítottak ki. A gyorsuló infláció miatt a reáljövödelmek csökkentek; főleg 1916 után nőtt meg a bankjegymennyiség, ugyanakkor az árukészletek csökkentek, a feketekereskedelem terjedt, az árak emelkedtek, ami leginkább a bérből, fizetésből élők helyzetét sújtotta. Egyre-másra jöttek a gyűjtések, főleg fehérműt, más textíliákat, vasat, rezet s egyebet vártak. Még a tanárokat, iskolásokat is bevonták a gyűjtésekbe.²⁵ Az élelmiszer-ellátás a megye több településén is katasztrofális volt, amiről persze a cenzúrázott sajtó alig informálhatta a lakosságot. Egyre több helyettesítő termék jelent meg a piacon, az alapvető élelmiszereket jegyre adták, és sok termék esetében az egyéni értékesítés lehetősége megszűnt.

A munkaerőhiány minden gazdasági ágat érintett, a jövödelmek kiesése alól kevesen tudták magukat kivonni. Jellemző módon még a legnagyobb birtokosok is rosszul jártak. A nagykanizsai uradalom hat-nyolc irányító emberrel működő erdőgazdaságában már pár ember kiesése is működési problémákat vetett fel. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy az uradalom egyik körvadászát behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát s kiesett a munkából, és már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön.²⁶ 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathány miatt a favágás és fahordás késett stb.²⁷ A háború előtt a gazdálkodás napi gondjait a tulajdonosok megbízható intézőkre bízták, most azonban közülük sokan bevonultak, így a szakképzett alkalmazottak kevesen maradtak. Vannak ugyanakkor példáink arra, hogy az orosz hadifoglyok munkaerőként való használata legalább részben kompenzálta a kiesett munkaerőt.²⁸

A legsúlyosabb nehézséget egyértelműen a fölösleges emberhalál jelentette. A kardcsörtető nagyhatalmi politika eredménye Zala megyében is sok ezer ember halála volt, akiknek számát még becsülni is nehéz. A háború alatt, de főleg a vége felé Zala megye területe végleg átjáróházzá vált. Már 1915-ben is sok olasz és szlovén érkezett az Isztria irányából,²⁹ 1918-ban pedig már tömegek menekültek az olasz frontról visszafelé: katonák, erdélyiek, polgárok stb. 1918 végén a Muraköz jugoszláv megszállása, a Festeticsek csáktornyai uradalmának kifosztása, a magyar tisztikar elűzése, a helyi polgárok elleni atrocitások is növelték a megye belső területeire érkezet-

25 *Zalamegye* 1917. december 16.; *Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény.* Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg 1996. 272.; KAPOSI Zoltán: Egy kereskedő város viszontagságai az első világháború idején. In *A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború.* Szerk. BÖSZ Attila. Pécs 2017. 68.

26 Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa (a továbbiakban: BLA. AB. HAK. Nagykanizsa). Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.

27 BLA. AB. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23. (2. levél.)

28 BLA. AB. HAK. Nagykanizsa. Gazdatiszti számadások, 1875–1918. 1916. január 31.

29 FOKI Ibolya: Olasz-szlovén menekültek Zala megyében 1915-ben. In *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból.* Szerk. DEGRÉ Alajos – HALÁSZ Imre. Zalaegerszeg 1985. 135–154. (Zalai Gyűjtemény 21.)

tek számát. Nagykanizsán 1918–1920 között 8000 fő telepedett le; ugyanebben az időben Zalaegerszeg lakossága 3000 fővel nőtt meg.

1918 végén a délszlávok bevonulásával Magyarország de facto elvesztette délnyugat-zalai területeit. A novemberi belgrádi egyezmény utáni hónapokban védtelen maradt az ország délnyugati vidéke, ami lehetőséget adott a térség megszállására. Elsőként a Muraköz került sorra, ahova 1918. december 24-én vonultak be horvát paramilitáris, később állami csapatok, ahonnan addigra a magyar katonaságot már kivonták. A Muraköz gazdaságilag ezer szállal kapcsolódott a magyarországi és egyben a Monarchia gazdaságához. A csáktornyai uradalmat zár alá vették, majd a magyar vezetőket elbocsajtották.³⁰ Bekövetkezett a szokásos eseménysorozat: az uradalom gazdasági készleteit elkezdték felélni, az uradalmi borkészletet megitták vagy eladták, a 11 000 hold erdőt rendszertelenül irtották és értékesítették, a Festetics gróf zalaújvári kastélyában lévő műtárgyakat egyéb értékekkel együtt Zágrábba szállították. Zala megye természetesen úgy tekinthetett a Csáktornyai, Perlaki és Alsólendvai járásokra, hogy az még mindig hozzá tartozott, ám a valóság már más volt.³¹

A megmaradt Zala megye megpróbáltatásait fokozta az a politikai bizonytalanság, amely 1918 késő ősztől 1920 közepéig tartott. A megyében 1918 őszén már mindennaposak voltak a különböző munkás- és paraszti megmozdulások. Fokozta a tömegmozgalmakat a polgári demokratikus kormány földosztó rendelete. 1918–1919 fordulója felé már arról is jöttek hírek, hogy különböző zalai falvakban elkergették a jegyzőt és a polgárőrséget.³² A megyében Nagykanizsa volt a legiparosodottabb, s itt volt a legnagyobb tömegű munkásság, ezért ez a város lett a munkásmozdulások központja. 1919. március 21-től pedig tanácskormány változtatta meg az addigi életet egy szovjet típusú gazdasági modell kiépítési szándékával. 1919. március 24-én alakult meg a Zala vármegyei Direktórium, amely átvette a vármegyei közigazgatás ellenőrzését és vezetését, és a központi hatalom rendeleteit hajtotta végre.³³ A tanácskormány alatt elindult az addigi magántulajdoni rendszerrel szemben egy új modell kialakítása, de a 133 nap kevés volt ennek érvényesítésére. Kormányzótanácsi rendeletnek megfelelően köztulajdonba vettek minden olyan üzemet, amelyben a foglalkoztatottak száma meghaladta a 20 főt. Zalaegerszegen elvették a legnagyobb üzemet, Schütz Sándor kékfestő üzemét és gyárát, szocializálták az Arany Bárány szállodát, államosították a pénzintézeteket. Fontos akciója volt az új hatalomnak az új földtörvény végrehajtása: minden 100 holdnál nagyobb földet szövetségi formában a földtelenek kezébe kívánt adni.³⁴ A megyeszékhelyen a szombathelyi püspökség földjeit a város szegényei között már április elején szétosztot-

30 Lásd BÉKÁSSY Jenő: *Zala vármegye feltámadása Trianon után (Zalai fejek)*. Budapest 1930. 61–75.

31 KAPOSI Zoltán: A Dráva menti uradalmak gazdasági változásai a Trianon körüli években. *Agrár-történeti Szemle* 2020. 1–4. 10.

32 L. NAGY Zsuzsa: A Tanácsköztársaság Zala megyei történetéről. In *A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960*. Szerk. SZENTMIHÁLYI Imre. Zalaegerszeg 1960. 37.

33 *Zala megye történelmi olvasókönyve* 1996. 275.

34 L. NAGY 1960. 40–41.

ták.³⁵ Paksy Zoltán elemzéséből tudjuk, hogy „...a megyeszékhelyen a Tanácsköztársaság alatt csendesen peregték az események, forradalmi megmozdulások, véres konfliktusok nem történtek.”³⁶ Valamivel keményebb volt az új hatalom Nagykanizsán, ahol hasonló államosítások és mezőgazdasági szocializálás ment végbe, de például a kanizsai uradalom bérlői mint gazdaságirányítók a helyükön maradtak, akárcsak az ipari üzemek tulajdonosai, vezetői. Köztulajdonba vették a város három nagy szállodáját, a Centrált, a Koronát és a Szarvast, de itt is maradtak a tulajdonosok, míg az alkalmazottak 3-4 tagú munkástanácsokat alakítottak, s beleszólhattak a cég életébe.³⁷ Zala megyében is – hasonlóan az ország más területeihez – a tanácskormányának meg kellett küzdenie a termelési és ellátási nehézségekkel, a lakásínséggel, az ország gazdasági működtetésének problémájával stb., de ezek a gondok a 133 napos ciklus előtt és után is fennálltak.

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK ÉS A GAZDASÁGI KAPACITÁSVESZTESÉG

A történeti Magyarország területe 1918–1921 között folyamatosan változott. 1918 vége felé a jugoszlávok megszállták az ország délnyugati területeit. A románok 1919 nyarán egyre nagyobb területet foglaltak el Magyarországon, s 1919 őszére már átlós vonalban az ország fele a kezükön volt. A franciák tartották kézben a dél-alföldi vidéket, ahol a délszlávok és a románok is jelentős földeket birtokoltak. A szerbek 33 hónapra megszállták a Barcs–Szigetvár–Sásd–Baja–Kelebia vonaltól délre eső vidéket, s egészen 1921 augusztusáig kezükben is tartották. Ebben a helyzetben született meg a trianoni kényszerbéke, amely miatt végül is Magyarország a horvát-szlavónországi területek nélkül számolva elvesztette területének kétharmadát, népességének 57%-át.³⁸ Az ország megcsonkítása, Kis-Magyarország kialakítása katasztrófa volt, de az ország határainak kijelölésével legalább a külföldiek szabad rablásai megszűntek.

Zala megye is a jelentős mértékben károsodott megyék között volt. Az adatok, tények jól ismertek. A történeti Zala megye elveszítette korábbi területének egyharmadát; lakosságának egynegyedét. A Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták a Csáktornyai és a Perlaki járást, a Nagykanizsai járáshoz tartozó Légrádot, az Alsó-lendvai járásból pedig 48 községet. Összesen 139.504 lakost és 154 községet veszített el a megye. Tény, hogy az elcsatolt muraközi területeken az 1910. évi statisztikai adatok szerint óriási többségben horvát anyanyelvűek éltek.³⁹ Az új határok meghúzása persze nem ment gyorsan: 1921-ben Párizsban felállt a magyar–jugoszláv ha-

35 PAKSY Zoltán: A Tanácsköztársaság Zalaegerszegen. In *A Tanácsköztársaság Zala megyében*. Szerk. PAKSY Zoltán. Zalaegerszeg 2020. 41. (Zalai Gyűjtemény 83.)

36 Uo. 46.

37 FOKI Ibolya: A Tanácsköztársaság előzményei és létrejötte Nagykanizsán. In *A Tanácsköztársaság Zala megyében* 2020. 64.; lásd még PÁL Lajos: *Nagykanizsa és környéke a forradalmak viharában (1918–19)*. Nagykanizsa 1968.

38 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 1999. 145.

39 NÉPSZÁMLÁLÁS 1910/1. 78–97.

tárkijelölő bizottság; 1924 végére a Mura és a Dráva egész szakaszán kijelölték az új határokat.⁴⁰ Az elcsatolt területek alapvetően agrárjellegűek voltak, nagyobb település csak néhány volt köztük. A herceg Esterházy család alsólendvai uradalmának nagy része, valamint a gróf Festetics család csáktornyai uradalma is odalett, nem is beszélve számos kisebb birtokos földjéről, vagyonáról.

FÖLDREFORM ÉS MEZŐGAZDASÁG

Zala megye legfontosabb gazdasági ágazata az elcsatolások és a politikai konszolidáció után is a mezőgazdaság maradt. Az 1920-as évek elején Magyarországon két olyan törvény is megszületett, amelyek a birtokok méretét és az agrárüzemi működést is alapvetően érintették. Az egyik az ún. Nagyatádi-féle földreform (1920. XXXVI. tc.) volt. Az országban általában nagy volt a politikailag artikulált földigény. A földreformra a következő években az ország 16 millió holdnyi területéből 1,3 millió holdat vettek igénybe.⁴¹ Országos szinten igen alacsony volt az egy paraszti igénylőre jutó mintegy másfél holdas juttatás. Nem volt ez másképpen a megcsontított Zalában sem, ahol az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai szerint 20 775 személy jutott földhöz. 4350 fő kapott házhelyet, amelyre 931 holdat fordítottak. A juttatott földbirtok területe 21 138 hold volt.⁴² E földeken nehéz volt életképes kisüzemet kialakítani, ráadásul e földek egy része később működési nehézségek miatt a bankokhoz került. Azt a juttatások pillanatában is pontosan lehetett tudni, hogy ekkora föld nem elegendő egy paraszti háztartás fenntartására, ahhoz legalább 8–10 hold kellett volna, viszont alkalmas volt arra, hogy a törpebirtokosok, cselédek stb. valami kis földhöz jussanak, ahova házukat felépíthették, s kerti vagy minimális méretű egyéb mezőgazdasági termelést folytassanak. A törpebirtokok eleve feltételezték a pótlólagos jövedelemforrások megszerzését.

A földreformhoz szorosan kapcsolódott a stabilizációs célból meghirdetett 1921. XLV. tc., vagyis a vagyonváltságtörvény. Ezt a törvényt az ország katasztrofális pénzügyi helyzete hívta életre. Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter a gazdasági stabilizáció érdekében olyan törvényt terjesztett elő, amely mind az ipari közép- és nagyüzemekre, mind a közép- és nagybirtokosokra vonatkozott. A törvény szerint a nagybirtokosok földben is leróhatták a vagyonadót, amelynek mértékét a birtokméretnek megfelelően százalékos arányban határozták meg. Minél nagyobb volt az uradalom, annál több földjét veszítette el.⁴³ A földreform és a vagyonváltsági törvény végrehajtása ettől kezdve összekapcsolódott, hiszen birtokpolitikai célokra kiosztani sokszor csak azt a földet lehetett, amit a nagybirtokosok kényszerűen leadtak.

40 CSÓTI Csaba: A trianoni döntés és Zala megye. A kapitalizmus fejlődése Zalában az I. világháborúig. In *Zala megye ezer éve* 1996. 214.

41 KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs 2002. 282–283.

42 *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évre*. Budapest 1937. 145.

43 KAPOSI Zoltán: A nagykanizsai uradalom változásai (1914–1945). *Közép-Európai Közlemények* 12. No. 45. (2019. szám) 58–59.

Jól mutatja ezt a Zala megye déli részén lévő nagykanizsai uradalom esete. A herceg Batthyány-Strattmann-uradalom földjének csaknem egyötödét kellett a váltságra felajánlani. Leadni csak mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket lehetett, erdőt nem. Az uradalmi vezetés arra törekedett, hogy a földesúri szempontokat figyelembe véve minimális veszteséggel élje túl a vagyonváltságot. Az uradalom területe a törvény előtt 9701 hold volt, amiből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt.⁴⁴ A vezetés megpróbálta megmenteni a város határában fekvő legjobb földeket, vagyis a 780 holdas sánc-újmajori gazdaságot, s helyette a régi kanizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. (Persze nemcsak Nagykanizsán, hanem az uradalom más településein is csökkent a földesúri föld mérete.) A folyamat végére a nagykanizsai uradalom területe az akkori 9701 holdról 7826 holdra csökkent; az uradalmi földekből 1875 holdat (19,3%) adtak le. A megmaradt nagybirtokból 3281 hold erdő volt.⁴⁵ A kiosztott földek általában 1200 négyszögöl szántóból és ugyanannyi rétből álltak, vagyis mintegy 1,5 holdasak voltak.⁴⁶ 1929-ben az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) 69 embert megfosztott a kapott földjétől, mivel nem fizették meg az uradalomnak a megváltási összeget.⁴⁷ A földosztás Nagykanizsán 1932-ig tartott: az eredmény Hordóssy OFB-bíró megállapítása szerint 120 házhely és mintegy 800 parcella kiosztása volt. A földek kiosztásánál elsődlegesen a hadiözvegyeket, a hadiárvékat, a hadirokkantakat, a kis- és törpebirtokosokat, a földnélküli munkásokat, az iparosokat és a „vitézségi érdemeket” szerzeteket vették előre.⁴⁸

Andrássy Sándor gróf letenyei uradalmában a 8000 holdból 119 nincstelen család számára jelöltek ki 500-500 négyszögöles házhelyeket. A bérleti árat igen magasan szabták meg, ami sokaknak csak akkor tudatosult, amikor már fizetni kellett, s a rossz piaci árak mellett ez igen nagy nehézséget okozott. A jogszabályok egyértelműek voltak: az új tulajdonos a földet csak bérbé kapta, amiért évi törlesztést kellett fizetni, s ha ezt nem tudta teljesíteni, akkor a földet elveszthette. Joggal jegyzi meg a letenyei eset elemzője, hogy ezen a vidéken vélelmezhetően nem sok ember helyzetét oldotta meg a földosztás, hiszen az 1935. évi adatok szerint Letenyén mindössze 21 házhely kiosztása látszik.⁴⁹

A földreform végrehajtása sok Zala megyei településen módosította a birtokszerkezetet. Számos helyi kutatás támasztja alá azt a véleményt, miszerint a reform során kiosztott pár holdas földek a helyben élő szegények, nincstelenek életlehetőségeit érdemben javították, s ez még akkor is igaz, ha a megszerzett földekhez gazdasági felszerelés alig volt. Sok helyen úgy tekintettek a kiosztott földekre, mint egyfajta szociális juttatásra. Földjuttatás, parcellázás korábban is volt már, a Nagyatádi-re-

44 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára. P 1322. Fasc. 100. No. 678.

45 MNL Vas Vármegyei Levéltára. VII.1. 68. kötet, No. 46.

46 Az első 436 embernek 1923-ig kiosztott földek mérete. Névsoruk: *Zalai Közlöny* 1923. július 7. Lásd még a Nagykanizsa körüli fálvakhoz: BALLA Lőrinc: *Új hazában. Fejezetek Füzvölgy, Homokkomárom, Hosszúvölgy, Korpavár, Magyarszentmiklós és Obornak történetéből* (Füzvölgy 1997) adatait.

47 *Zalai Közlöny* 1929. január 16.

48 *Zalai Közlöny* 1932. július 29.

49 Az eset leírását lásd: PAKSY Zoltán: *Politikai küzdelmek Zala megyében a két világháború között I. 1918–1931*. Zalaegerszeg 2006. 13. (Zalai Gyűjtemény 62.)

form lényegében beleilleszkedett abba a folyamatba, miszerint az agrárszegénység helyzetén földjuttatással lehet javítani. Egy példát említünk ennek illusztrálására. A veszprémi püspökség sümegi uradalmának sümegcehi birtokán már 1910-ben is parcelláztak, amit folytattak 1921–1922-ben, de még 1926-ban is jelentős földeket parcelláztak ki az igénylőknek.⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy a megye középső részein, ahol sokkal kevesebb nagybirtok terült el, nem nagyon volt mit kiosztani, az aprófalvak határa amúgy is szűk volt, területi bővítésre nem is igen lehetett gondolni. Számos korabeli falusi panaszáról tudunk, amikor is a földhiányt emlegetik, vagyis hogy nincs mit kiosztani. A nem nagy határral bíró Zalabéren például Gutmann báró földjéből csak 28 holdat tudtak kiosztani, s azt is csak a gyengébb minőségű földekből.⁵¹ A legkevesebb földet a Balatonfüredi, a Zalaegerszegi és a Tapolcai, a legtöbbet pedig a Keszthelyi és a Nagykanizsai járásban osztották ki.⁵²

A földosztás természetesen nem oldotta meg a hazai, s így a Zala megyei nincstelenek alapvető gondjait, bár kétségtelenül hozzájárult az elviselhetőséghez. Zala megyében továbbra is magas maradt a törpe- és kisbirtokosok száma. 1935-ben mintegy 104 ezer földbirtokos volt a megyében, közülük 47 000 birtokos 0–1 hold közti, 39 000 pedig 1–5 hold közti földdel rendelkezett. Arra nem volt nagy esély, hogy a nagy- és középbirtokosok földjeik jelentős részét kisbérletekbe adják, ez sem gazdaságilag, sem más politikai szempontokból nem volt elvárható.

A nagybirtokok területe is jelentős mértékben megváltozott. Az elcsatolások és a földreform miatt Esterházy Pál herceg alsólendvai uradalma csökkent, de még így is 51 506 holdat tett ki. A hercegnek ugyanakkor a Balaton-felvidéken szaporodtak a birtokai: Zalában a herceg még 17 553 holdat birtokolt. Festetics Tasziló hercegnek is maradt még a keszthelyi uradalmából jókora földje, amely nem sokkal maradt el az Esterházy-földek méretétől.⁵³ A korábbi, 1911-es állapotokhoz képest a birtokoslista nem sokat változott. A világi tulajdonosok között továbbra is ott volt még id. Esterházy gróf, Andrássy Sándor gróf, Batthyány-Strattmann László herceg. Az egyháziak is hatalmas földeket birtokoltak: 1925-ben a Veszprémi Püspökség és Káptalan, a Budapesti Központi Papnövelde, a Magyar Kegyes Tanítórend, a Tihanyi Apátság voltak a legnagyobb birtokosok.⁵⁴ A középbirtokok száma is tekintélyes volt: 1925-ben 27 olyan birtok volt Zala megyében, amelynek mérete 1000–4000 hold közé esett.⁵⁵ Ugyanakkor az is tény, hogy az anyagi nehézségek miatt számos középbirtokos kényszerült földjének eladására, s azok nagybirtokosokhoz vagy pénzintézetekhez kerültek. A banki tulajdonszerzésre példa Dervarics Ákos ormándlaki, csaknem 500 holdas birtokának eladása, amit a Földhitelbank Rt. vásárolt meg, s

50 FARKAS Gábor: A Száz esztendő Sümegcehi község múltjából (1850–1950). Településtörténeti tanulmány. In *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve 34.* Szerk. FITZ Jenő – FÜLÖP Gyula. Székesfehérvár 2005. 106–108.

51 SOROK János: *Zalabér története.* Zalaegerszeg 1997. 22. (Zalai Kismonográfiák 3.)

52 *Magyarország földbirtokviszonyai 1935.* 145.

53 PAKSY 2006. 13.

54 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímár).* Budapest 1925.

55 PAKSY 2006. 14. táblázata alapján számolva.

annak egy részét parcellázta.⁵⁶ Az uradalmi földek egy részét előszeretettel adták bérbé, a Batthyány-Strattmann-uradalom mezőgazdasági területein a két háború közötti időben hat nagyobb bérleti üzem működött, ugyanakkor a nagybirtok egyharmada saját kezelésű erdő volt.⁵⁷

Az 1920-as évek nem kedveztek az agráriumnak: a világpiacon jelentős áresés, eladhatatlan készletek, nyomott árak jellemezték az évtizedet, ugyanakkor a hazai termelőknek a korábbi külső piaci nagyrészt elvesztek, a közlekedési kapcsolatok leépülése fizikailag is nehezítette a kivitelt. A belső piac felvevőképessége korlátozott volt, a megyében lévő városok népessége alig nőtt ebben az időben, s az inflációs árak sem segítettek az agrárágazatnak. A kisüzemek nehézségei is egyértelműen látszódtak: alacsony birtokméret, a földek osztódása, a népesség egy részének elvándorlása jellemezte az időszakot. Fontosak voltak ugyanakkor azok a lépések, amelyek külső tényezőként próbáltak életet lehelni az agrárgazdaságba. A Zalavár-megyei Gazdasági Egyesület több szakmai felvilágosító programot is szervezett a kisgazdáknak. Felhívták a figyelmet az ipari növények termelésének lehetőségére, a baromfikkal és egyéb istállózó állatfajtákkal való foglalkozásra, a vetőmag-kiválasztásra, a szőlőtermelésben új művelési módszerek alkalmazására, a falusi szövetkezetek révén a gépesítésre, a falusi termékek helyi forgalmazására (Hangya) stb.⁵⁸ Előremutató a szakmai ismeretek mélyítése: az 1797-ben alapított keszthelyi gazdasági akadémia mellett 1926-ban Kehidán megnyílt a Magyar Kir. Deák Ferenc Mezőgazdasági Szakiskola és Mezőgazdasági Szaktanácsadó Állomás.⁵⁹ Segítettek a kisbirtokosokon azok a központi akciók is, amelyek a nagy károkat igyekeztek kompenzálni. 1924-ben például, amikor rossz volt a búzatermés, s az ország több részét, így Zala megyét is elemi károk (földrengés, tűzesetek stb.) is sújtották, a kormány 25 milliárd korona értékben vetőmaghitel-akciót hirdetett, amit az egyes megyék között osztottak szét.⁶⁰ Az akció során Zala megye 1,5 milliárd koronás kvótát kapott. A felhasználás során a kisbirtokosok olcsón juthattak vetőmaghoz, de például a nagykanizsai székhelyű Transdanubia Rt. ellenszolgáltatás nélkül is adott a gazdáknak vetőmagot.⁶¹

56 Az eset leírása: CSEH Valentin: *Ormáندlak krónikája*. Zalaegerszeg 2012. 97. (Zalai Kismonográfiák 10.)

57 MNL Országos Levéltára. P 1322. Fasc. 175. No. 30–31. alapján.

58 Lásd BÉKÁSSY 1930. 111–113.

59 *Országos Mezőgazdasági Címtár 1. Alsódunántúl*. Szerk. CZEGLÉDY Béla. Kaposvár 1936. 90.; a birtok történetéhez lásd még: *Budapesti Hírlap* 1926. május 6.; *Köztelek* 1926. június 27.

60 A vetőmaghitelről lásd például: *Köztelek* 1924. augusztus 24.; *Pesti Napló* 1924. augusztus 9.

61 Ez kiderül abból a levélből, amely a Transdanubia Rt. vezérigazgatója, Pongor Henrik kormányfőtanácsosi címre való felterjesztését tartalmazza. Közli: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Szerk. NÉMETH László – PAKSY Zoltán. Zalaegerszeg 2004. 169–171. (Zalai Gyűjtemény 58.)

IPAR ÉS IPAROSOK AZ 1920-AS ÉVEK ELEJÉN

A trianoni béke a megye nem túl nagyszámú ipari kapacitását kevésbé érintette, hiszen azok döntően Nagykanizsán, Zalaegerszegen, Keszthelyen, valamint a Tapolca környéki vidéken helyezkedtek el. Láthattuk korábban, hogy 1910-ben 28 ipari gyár volt az akkori Zala megyében, amelyek közül 4 esett a később elcsatolt területekre.⁶² A foglalkozásstatisztikai adatok alapján tíz évvel később, 1920-ban a csökkent területű Zala megye területén már csak 18 olyan ipari üzem volt, amely 20 főnél többet foglalkoztatott, vagyis az elcsatolások nélkül is jelentős az ipari vállalatok számának csökkenése. A 18 ipari gyárból 11 Nagykanizsán, míg a többi 7 a megyében elszórtan található. A legtöbb dolgozót foglalkoztató ipari üzemek Nagykanizsán voltak: a gőzmalom 135, a kefégyár 99, a serfőzde 93 főt foglalkoztatott, míg a legnagyobb nem Kanizsán működő gyár a rédicsei fűrészüzem volt, amely 76 főnek adott munkát. Zalaegerszegen 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzem nem volt, mindössze az építészeti és a szálloda rovat alatt találunk egy-egy nagyobb céget, a városban továbbra is a kis- és középipar maradt domináns. Érdekes, hogy a Balaton-felvidéken lévő bazaltkőbányák foglalkoztatása nagyon visszaesett, a korábbi négy üzemből már csak a badacsonytomaji céget említi forrásunk, de abban is a korábbi 114 fős dolgozói létszám 23 főre esett vissza. A 18 Zala megyei ipari vállalatnak összesen 1093 dolgozója volt, az egy üzemre jutó foglalkoztatási átlag 61 fő, amely meglehetősen alacsony.⁶³

A megye iparának sok nehézséggel kellett megküzdenie az 1920 körüli években. Az egyik kétségtelenül a területi elcsatolások közvetlen hatásaiban fogható meg. A megye iparának nagy részét adó nagykanizsai gyárak legfontosabb piaca azon a területen volt, ahol 1918 után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság rendezkedett be. Mivel a jugoszláv állam bezárkózó jellegű, nacionalista gazdaságpolitikát kezdett folytatni, ezért ezek a piacok elvesztek. Nem volt sokkal jobb az osztrák irány sem, ahol meg a vásárlóerő visszaesése miatt nem lehetett értékesíteni. Joggal írhatta egy korabeli történész, hogy az 1920-as években „...Nagykanizsától 25 km-nyire már osztrák és cseh gépeket adnak el és vesznek meg a nagykanizsai gyáripar volt vevői”.⁶⁴ Az ottani gyárak a veszteségek miatt csökkentették az alkalmazottak számát: számos vállalatnál felére, harmadára esett vissza a foglalkoztatás. A nádszövő- és szalmahüvelygyárban a korábbi 80 helyett már csak 32 főt, a kefégyárban 140 helyett 99 főt alkalmaztak.⁶⁵ Létszámbővülést sehol nem tapasztaltunk. Tegyük hozzá, hogy az üzemekben dolgozók száma a hadseregbe behívott, s a fronton elesett munkásokkal is csökkenhetett, nem is beszélve azokról, akik a tanácsköztársaság rövid uralma alatt vagy után elmenekültek a városból.

62 Az 1910-es adatokhoz lásd: NÉPSZÁMLÁLÁS 1910/2. 984–986.

63 Számításaink forrása: *Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint* (a továbbiakban: NÉPSZÁMLÁLÁS 1920/2.). Budapest 1925. 152–154. (MSK Új sorozat, 71.)

64 WEISER János: Nagykanizsa gyáripara. In *Nagykanizsa*. Szerk. BARBARITS Lajos. Budapest 1929. 311. (Magyar Városok Monografiája IV.)

65 NÉPSZÁMLÁLÁS 1920/2. 154.

Néha kényszermegoldásokat kellett alkalmazni a gyárak túlélésének érdekében. A Király-sörgyár a háborús kényszergazdálkodás miatt egyre kevesebb alapanyaghoz (árpához) jutott, ezért a malátagyártás folytatása mellett előbb egy sertéshizlaldát, majd pedig 1922-ben az üzemen belül egy kenyérgyárat hoztak létre.⁶⁶ A kenyérgyár jó ötlet volt, hiszen a nagykanizsai közellátás igen gyenge volt. A gyár területén a volt vendéglőt alakították át kenyérgyárrá, ahol modern gépészeti berendezéseket működtettek, s többek között egy elektromos árammal működő kemencét is kialakítottak. 1922 őszén napi 12–15 q sütemény termelésére rendezkedtek be. Nagy tetszést aratott a bevezető reklámkampány, amikor is 1922. szeptemberben az Erzsébet téren egy autóról ingyen osztogatták a péksüteményeket.⁶⁷

Az általánosan rossz gazdasági helyzet, a jövedelmek csökkenése, a jegyrendszer, a nélkülözések hozták magukkal a háború utáni sztrájkok újraéledését. Ezeket a mozgalmakat nem a munkaadók profitéhsége okozta, hanem az infláció felpörgése, amikor is a korona szinte naponta veszített értékéből. A munkások kéréseit a vállalatok egy része próbálta tolerálni. A nagykanizsai Weiser-gépgyárban a munkások már kenyérparitásban kérték az órabér rendezését, mégpedig úgy, hogy egy óra munka bére érje el 1 kg kenyér árát. Több példát is találtunk arra, hogy a gyárak vezetőségei a munkás-ság bérigényéhez megfelelő rugalmassággal álltak hozzá, így például a Mercur vasöntődében 1922-ben meg tudtak egyezni az órabér emeléséről.⁶⁸ Az éppen csak létrehozott téztagyárban ugyanezen évben viszont már csak úgy tudtak bért emelni, hogy néhány dolgozót el kellett bocsátani, emiatt azonban a munkások tovább sztrájkoltak.⁶⁹ Az 1923. év nyara különösen rossz volt az infláció és a gyorsan romló reáljövedelmek miatt. Augusztusban egyszerre állt a munka a Weiser-gépgyárban, a Mercur vasöntődében, a kefégyárban, illetve a téglagyárakban.⁷⁰ Néha a patriarchalításra is találtunk példát: 1922 őszén a sörgyár úgy próbált segíteni a munkásain, hogy 30 koronáért adta nekik a liszt kilóját. Az akcióval 140 munkáscsalád helyzete javult valamelyest.⁷¹

A munka persze más okok miatt is megállhatott. A korszak egyik legnagyobb botránya a város egyik legsikeresebb vállalata, a Franz-malom működése kapcsán robbant ki. Az 1921-ben kipattant liszthamisítással országos hírűvé vált a nagykanizsai cég. Az történt, hogy a kanizsai malom a Futura állami gabonaelosztótól kapott búzát őrölte, s a lisztet számos magyarországi városba szállította. 1921-ben más városokból és Nagykanizsáról is érkeztek olyan jelzések, amelyek szerint a malom által kiszállított liszt dohos, kukacos, élvezhetetlen, sőt az egészségre is káros. A Franz-malom lisztjéből szállítottak a nagykanizsai Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezetének is, ez utóbbi szervezetnek volt a dolga, hogy az állami és városi alkalmazottaknak a jegyek ellenében kiadja a fejadagot. A szövetkezet már korábban is tapasztalt hiá-

66 RÓZSÁS János – HÁNCSS Lajos: *A serfőzdétől a sörgyárig. A kanizsai sörgyár centenáriumi évkönyve 1892–1992*. Nagykanizsa 1992. 15.

67 Lásd: *Zalai Közlöny* 1922. szeptember 14., illetve szeptember 15. Ezt a korabeli közgondolkodás amerikai reklámnak tekintette.

68 *Zalai Közlöny* 1922. július 8.

69 *Zalai Közlöny* 1922. október 11.

70 *Zalai Közlöny* 1923. szeptember 2.

71 *Zalai Közlöny* 1922. szeptember 14.

nyosságot, s akkor a malom kicserélte a lisztet, de a második alkalom után a szövetkezet már feljelentette a malmot, és így szakmai és rendőrségi vizsgálat indult a liszt ügyében. A helyszíni szemle nyomán a hatóság 800 zsák lisztet lefoglalt, és lepecsételte a malom földszinti raktárhelyiségeit. Kiderült, hogy az 1921 nyarán kiszállított liszt egy évvel korábbi gabonából készült. Felmerült a Futura felelőssége is, hiszen tőle kapta a malom a gabonát, amelyből a dohos liszt készült, de a nagy állami cég nagy politikai hátszéllel elhárította magától a felelősséget. Növelte a felháborodást, amikor kiderült, hogy a malom ugyanakkor Ausztriába kiváló mintákat küldött az exportálandó lisztből. Nagy volt a veszteség: egy kenyérszegény időszakban 20 vagon liszt vált élvezhetetlenné. A Futura kizárta a Franz-malmot a körzeti malmok csoportjából, vagyis a továbbiakban nem örölhetett neki. A vizsgálat során megállapították, hogy a Franz-malom 90%-os kiőrlést végzett az előírt 82%-os helyett, ráadásul nem tisztították a malom gépeit, a szitákat, így a vád mezőgazdasági terményhamisítás lett, ezért elindult a hivatalos eljárás. A cég malmi részét üzemen kívülre helyezték; a vállalatot csak azért nem zárták be, mert az általa végzett áramszolgáltatásra szükség volt.⁷²

A háború, majd a forradalmak alatt a legnagyobb veszteség a kisiparosokat érte. Egyrészt a harcokban sokan elesetek, mások a bolsevik tevékenységük miatt menekültek el a városból, néhányukat halálra ítélték, bebörtönözték stb. Sokat szenvedett ez a réteg a kommun alatti gazdaságpolitikától is: tudvalevőleg az önálló iparost, kézművest, kisegyzisztenciát és mesterembert megbízhatatlan rétegeként kezelték. A hatalmi önkény és a szabad rablás is alaposan visszavetette a kisipar termelését.⁷³ Trianon hatásait sem hagyhatjuk említés nélkül, hiszen korábban például a kanizsai kisiparosok néhány nagyobb létszámú csoportjának (cipészek, csizmadiák stb.) termelése részben külföldre irányult, s ez a piac most elveszett. A háborút követő időszakban sokan zárták be műhelyüket, úgy érezvén, hogy az idők nem kedveznek a kisüzemi iparnak. Kanizsán volt olyan régi iparos a városban, aki a cég bezárása után Budapestre költözött, mert ott sikerült egy nagy bérházban házmesteri állást szereznie.⁷⁴ Ipar persze nemcsak a városokban volt, hanem a falvakban is. Egy közepesnek minősíthető zalai faluban az 1924-es iparos címjegyzék tanúsága szerint kovács, bogárnár, kádár, cipész, csizmadia, asztalos, mészáros nagy valószínűséggel dolgozott. Egy átlagosnál nagyobb faluban ezek a foglalkozások kiegészülhettek kőművessel, áccsal, lakatossal, mészárossal, molnárral. A listát sokszor ki kell még egészítenünk a vendéglátás területéről a falusi korcsmárosokkal, vegyeskereskedőkkel, szatócsokkal stb.⁷⁵ Látható, hogy egy falu életéhez az ipari tevékenység szervesen kapcsolódott.

72 Mivel igen nagy volt a lakosság felháborodása, így a helyi sajtó átpolitizált oknyomozással indult a folyamat után, mondván, „Van mód, hogy a Franz-malom elvegye méltó büntetését és van mód annak megakadályozására, hogy a jövőben a keresztény középosztály bőrére, egészségére, lapos erszényére menő hasonló botrány elő ne forduljon.” (*Zalai Közlöny* 1921. szeptember 21.) Lásd még: *Zalai Közlöny* 1921. szeptember 23., szeptember 29., október 3. és október 11.

73 1921–1922 során sok nagykanizsai iparos adta vissza engedélyét. Lásd MNL Zala Vármegyei Levéltára. V. 1512.b. 1921–22.; illetve V. 1506. 1920–21.

74 BENEDEK Rezső: *A nagykanizsai Ipartestület ötven éve 1886–1936*. Nagykanizsa 1936. 10.; KAPOSI 2014a 172–173.

75 Lásd *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára* (Budapest 1924) zalai településekre vonatkozó adatait.

IPARI NÖVEKEDÉS ÉS INNOVÁCIÓK AZ 1920-AS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

A hazai gazdaságpolitika a Trianon utáni évtizedben a nyersanyagoktól megfosztott ország importpótló iparosítását tűzte ki célul. Szemben a mezőgazdaság fent emlegett árdepressziós helyzetével, ez az 1920-as évek elejétől a megyei ipar előtt perspektívákat nyitott meg. A külső beszerzési források elapadásából is következő termékhiány, a helyi népesség növekedése, a lassan meginduló inflációs finanszírozás újabb és újabb ipari vállalatok létrehozására sarkallta a helyi vállalkozókat.

Az új idők leginkább abban látszódtak, hogy lassan megindultak az építkezések, az ipari beruházások, s nagyon lényeges, hogy most már nemcsak a megye ipari központjában, Nagykanizsán, hanem egyre több más településen is létrejöttek nagyobb ipari szervezetek. Mivel a határon túlra került erdőségek elvesztek, ezért nagy konjunktúrája volt a faiparnak, s egyre több fűrészüzem nyílt meg az erdővel jól ellátott megyében. Fához nem volt mindig egyszerű hozzájutni, hiszen a tüzelőfa elosztása az 1920-as évek elején még központi elosztás alá esett, így hiába volt sok erdő, ettől még tüzelőfaínség léphetett föl. Ami tűzifa a piacra kerülhetett, annak meg az egekben volt az ára. Joggal írhatták a nagykanizsai helyi sajtóban 1920 őszén, hogy „A városnak is meghalhatna a tél előtt egy erdőtulajdonos amerikai nagybátyja”.⁷⁶ 1921-ben Keszthelyen alapították meg a Festetics Tasziló gróf uradalmában lévő gőzfűrésztelepet. 1922-ben a Pesti Papnövelde alapított komáromvárosi uradalmában, Tölöspusztán fűrészgyárat. Bedő István 1925-ben indította el Zalabaksán a gőzfűrésztelepét. Andrássy Sándor gróf 1924-ben a letenyei uradalomban alapított üzemet, s tudunk egy Alsónemesapátiban ugyanabban az évben létrehozott üzemről is.⁷⁷ A herceg Esterházy-uradalomban 15 millió korona (= 150 000 pengő) alaptőkével 1926-ban alakult meg a Kerkavölgyi Faipari Rt., amelynek Lentiben és Csömödéren is volt fűrésztelepe.⁷⁸ Az 1921-ben alapított zalaszentgróti gőzfűrészüzem is részvénytársasági formában működött, alaptőkéje 4 millió korona volt.⁷⁹ Ha ezekhez még hozzászámítjuk a már korábban is meglévő faipari cégeket (Szécsisziget, Zalalövő, Pórszombat, Nagykanizsa), akkor kiderül, hogy ez a gazdasági ág az 1920-as években igen jelentős volt Zala megyében. Kétségtelen, hogy a jelzett faipari cégek nem foglalkoztatnak nagy munkaerőt, de az ágazati kölcsönhatások révén egyre fontosabbá váltak.

A háborút és a nyomában járó recessziót sok téglagyár megérezte, így például egy 1919. évi zalaegerszegi gyárról szóló kimutatásból ismert, hogy a város tulaj-

76 *Zalai Közlöny* 1920. október 3. Lásd még KAPOSZ Zoltán: Városirányítás és városgazdálkodás (1850–1945). In *Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945* (a továbbiakban: KAPOSZ 2014b). Szerk. KAPOSZ Zoltán. Nagykanizsa 2014. 275–276.

77 T. MÉREY Klára: Zala megye 1942. évi gyáripari statisztikája. In *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1980–1981*. Zalaegerszeg 1981. 142–143. (Zalai Gyűjtemény 16.)

78 *Nagy Magyar Compass 1930–1931. II. rész: Iparvállalatok*. Főszerk. DELLA VEDELLA Mihály. Budapest 1931. 244.

79 *Nagy Magyar Compass 1922–24. 2. rész: Biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, Budapest főváros pénzügyei* (a továbbiakban: COMPASS 1922–1924/2). Szerk. Dr. GALÁNTAI NAGY Sándor. Budapest 1925. 520.

donában lévő alsóerdei téglagyár éppen szüneteltette működését.⁸⁰ A pénzügyi stabilitás megteremtése és a hitelezési biztonság kialakulása mentén szép jövő elé néztek a téglagyárosok is. Téglyagyár már Trianon előtt is volt szinte minden nagyobb településen, 1920-ban gyárnak minősülő téglagyár volt Nagykanizsán és Keszthelyen is. Közülük a nagykanizsai volt jóval nagyobb, ahol az 1920-as években üzemi koncentráció zajlott le, amelynek során a Stern-féle cég meghatározó pozícióhoz jutott. A háború után egyre-másra alakultak a téglagyárak Zala megyében: emeljük ki az 1919-ben alapított Zalaszentgróti Tégla- és Hornyoltcserépgyárat (amit 1922-ben a Zalavölgyi Iparművek Rt. magába olvasztott),⁸¹ az 1921-ben létrehozott zalaszentbalázsi és az 1927-ben Celotti Menyhért által alapított tófejit.⁸² Hasonlóan a faiparhoz, itt is az ipari és a városi beruházások motiváltak alapításra, fejlesztésre. 1922-ben újraindulhatott a fent említett zalaegerszegi téglagyár is, amikor is mintegy két évtizedre sikerült bérbe adni, s így az „Erzsébet téglagyár, Dr. Elek Nándor és Löwenstein Jakab és Ignác” cég kezébe került.⁸³

Nagykanizsa ipari pozíciója az 1920-as években is különleges volt a megyében. A városban nagyon sok beruházás indult el ott is. Tervben volt a sörgyár által létrehozandó sertéshizlalda és kenyérgyár. Bővítést tervezett a Viktória téglagyár.⁸⁴ Egy új részvénytársaság is szerveződött már, amely 4 millió korona tőkével egy húsfeldolgozót, és az ahhoz kapcsolódó 500 darabos sertéshizlaldát kívánta kialakítani a városban. Ez annál is örömtelibb volt, mert így a helyben tenyésztett állatoknak biztos piaca nyílhatott.⁸⁵ Az 1920-as évek közepére megszorodtak az egyéni tulajdonban vagy részvénytársasági formában jelen lévő cégek. Újszerű volt ugyanakkor a Konzerv- és Tésztaárugyár, amelyet a háború vége felé hozott Glasgall Vilmos mérnök.⁸⁶ A gyár 1923-tól már Csillag Jenővel közösen működött, majd pedig átkerült a Csillag család tulajdonába.⁸⁷ Az 1920-as évek közepén már 100 munkást alkalmaztak a Magyar utca északi végén lévő gyárban, készítettek gyümölcskonzerveket, szárasztésztaikat, ostyákat stb.⁸⁸ A vállalkozók az alacsonyabb tőkeerőt a részvénytársasági formával, vagyis külső források bevonásával pótolták. Míg a 20. század elején három részvénytársaság volt városi központtal bejegyezve, addig 1925-ben már tíz ilyen társaságot találunk.

80 BERKI Márton – BERKI Szilárd: Egy „csinált város” téglái – Téglyagyártás Zalaegerszegen. *Zalai Múzeum* 23. Zalaegerszeg 2017. 243.

81 Uo.

82 T. MÉREY 1981. 41.

83 BERKI–BERKI 2017. 243.

84 *Zalai Közlöny* 1922. február 26.

85 *Zalai Közlöny* 1922. február 11.

86 MNL Zala Vármegyei Levéltára. V-1512.b.-1053. doboz, 5044. 1922-ben a város már tárgyalta a beadott tervet.

87 MNL Zala Vármegyei Levéltára. VII.1. Cégbírósági iratok. N.T. III. 414. 57.; N.T. II. 931. 231.

88 TARNÓCZKY Attila: *Hol, mi? Kanizsai házak és lakói*. Nagykanizsa 2020. 1769. www.nagykar.hu (utolsó letöltés: 2023. június 20.).

*A Nagykanizsa központú ipari részvénytársaságok 1925-ben*⁸⁹

A cég neve	Központja	Elnöke	Cégvezetője
Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt.	Vár utca 5.	gróf Széchenyi Géza	Vermes Géza
Király-Sörfőzde Rt.	Csengery út 111.	Fellner Henrik	Kaiser Ernő
Zrínyi Nyomdaipar és Könyvkereskedés Rt. Nagykanizsán	Fő út 5.	Gyömörey István főszolgabíró	Ofenbeck Károly
Városépítő és Ipari Építési Rt.	Vár utca 7.	gróf Hoyos Miksa	Barta Károly
Transdanubia Egyesült Gőzmalmok Rt.	Vár utca 8.	gróf Hoyos Miksa	Pongor Henrik
Mercur Vasművek Rt.	Csengery út 49.	Dr. Krátky István	László Vilmos
Konzerv- és Tésztaárugyár Rt.	Magyar utca 86.	gróf Hoyos Miksa	Csillag Jenő
Herkules Téglagyár Rt.	Magyar utca	Fried Ödön	
Hengermalom Rt.	Csengery út	Pongrácz Sándor	Wertheim József
Zákányi Cementárugyár- és Építési Vállalat Rt.	Fő út 8.	gróf Zichy Ödön	

A táblázatban több olyan cég is előfordul, amely korábban családi vállalkozás volt. Az egyik legnagyobb a Transdanubia Egyesült Gőzmalmok Rt. volt, amely a Franz-féle malomipari cég továbbterjeszkedett formája volt. A gőzmalmi vállalat 1909-ben műjéggyárat hozott létre, majd egy sertéshizlaldát, a háború után pedig kiterjesztette működését három másik dunántúli településre (Bonyhád, Enying, Körmend).⁹⁰ A társaság vezetésében arisztokraták s más birtokosok is szép számmal szerepeltek.⁹¹ A Transdanubia jelentős exportot is lebonyolított, főleg Ausztriába vittek ki lisztet. Abban, hogy a társaság a Dunántúl legnagyobb malomipari konzernjévé vált, igen nagy szerepe volt Pongor Henriknek, a vállalat vezérigazgatójának, akit – sikereit elismerve – 1925-ben kormányfőtanácsosnak neveztek ki.⁹²

Az 1903-ban alapított Dunántúli Gazdasági Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt.-je is ekkor futott fel. Az 1920-as évek közepére már igen sok nyugat-dunántúli városban jelen volt, 1928-ban már 32 tagja volt a vállalatnak.⁹³ A szeszfinomító évente egyre többet termelt, 1919–1921 között még csak 19 000 hl-t, 1928-ban már 32 000 hl-t gyártottak.⁹⁴ A szesz részben finomítás, részben víztelenítés útján (utóbbi a benzinhoz való keveréshez, ún. motalkó céljából) készült. 1904–1928 között összesen 507 800 hl szeszt finomítottak. A kanizsai gyár 20 munkást foglalkoztatott, de a szeszfinomítón kívül központi szeszfőzdét, rum- és likörgyárat és sóborszeszgyárat is fenntartott, ahol további 20–30 dolgozót alkalmazott. Életképes exporttermékei is voltak, főleg Ausztriába és a balkáni országokba vittek ki terméket.⁹⁵ Különlegessége

89 *Nagykanizsa rendezett tanácsú város címtára*. Szerk. KEMPELEN Béla (a továbbiakban: CÍMTÁR 1926). Nagykanizsa 1926, illetve a COMPASS 1922–1924/2. adatai alapján összeállítva.

90 T. MÉREY Klára: *Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején*. Budapest 1985. 146–147.; TARNÓCZKY 2020. 2326.; CÍMTÁR 1926.

91 CÍMTÁR 1926. 52–53.

92 Életrajzához lásd *Zalai Közlöny* 1925. október 17.

93 *Zalai Közlöny* 1929. február 12.

94 Az adatokhoz: COMPASS 1922–1924/2. 189–190., illetve *Zalai Közlöny* 1929. február 12.

95 COMPASS 1922–1924/2. 189–190.

volt a vállalatnak, hogy céljának nem annyira kockázatos piaci szereplést, hanem inkább a tagok termékeinek biztos értékesítését tartotta, emiatt általában csak alacsony osztalékot tudott fizetni. Kisebb részvénytársaság volt az 1923-ban létrehozott Hengermalom Rt., amely Spitzer Samu és Stern Arnold nevéhez kötődött. A kiskánizsai városrészben lévő hengermalom 60 millió koronás alaptőkével jött létre.⁹⁶ Szintén részvénytársasági formában működött a Herkules téglagyár, amely foglalkozott gőzüzemű téglá- és cserépgyártással. Az 1920-as évek legelején veszteségesé vált, de 1922-ben már 48 000, 1923-ban pedig 318 000 korona nyereséget ért el.⁹⁷

A részvénytársaságok mellett számos kisebb-nagyobb egyéni vagy családi tulajdonban lévő üzem is született, avagy gyorsan fejlődött az 1920-as években. Igen sikeres vállalkozás volt a Frank-mérleggyár. Frank Jenő a mérleggyárát 1912-ben alapította. Foglalkozott szerkovácsárukkal és mákdaralók javításával is. Több nagy uradalomnak is készített mérlegeket. Gyártott tizedes, tolösúlyos, jószág- és szekér hídmérlegeket. Mérlegeivel, készítményeivel, gyártmányaival nevet szerzett Nagykanizsán kívül is.⁹⁸

Újdonság volt az 1920-as években a textilipar szélesedése. Az Ausztriától való kényszerű elválás, valamint a külföldi termékek pótlása miatt erőre kapott az elhanyagolt iparág. Ebbe a folyamatba illeszkedett 1923-ban a Kaiser és Strasser-féle kötő- és szövőgyár megalapítása, amelyet a Tárház utca 6. szám alatt nyitottak meg. A kezdeti nehézségek után 1924-ben átalakult a tulajdonosi struktúra: a továbbiakban Nagykanizsai Kötő-szövőgyár Strém és Társai néven működött.⁹⁹ Jelentős modernizációt hajtottak végre, aminek eredményeképpen már 80–90, főleg női dolgozót foglalkoztattak. A fejlesztéshez kihasználták az állam által biztosított kedvezményeket: 1925-ben a kereskedelemügyi miniszter a Kötőszövőgyár kötött kendő üzemágának 10 évre megadta az iparfejlesztési kedvezményeket.¹⁰⁰ A vállalat az 1920-as években gyártott férfi-, női és gyermekmellényeket, szvettereket, rövid gyapjúmellényeket, sapkákat, lábszárvédőket és minden egyéb kötött árut is.¹⁰¹ Később a gyár az „Ideál” nevet vette fel. A másik jelentősebb textilipari vállalkozás a Stella Kötő- és Szövőgyár Kaiser és Társa volt. Az alapítók (Schwarz Ottó és Hoffmann Bernát) kötött és szövött áruknak házilag és gyárilag történő előállításával és forgalomba hozatalával foglalkozó kereskedők voltak.¹⁰² A cég eleinte 50–60 főt, az 1920-as évek második felében már 90 főt foglalkoztatott.¹⁰³

A nagykanizsai kefégyár az 1920-as évek közepén már Frank Jenő kefekereskedő és Társa néven foglalkozott mechanikai kefe-, meszelő-, ecset- és cirokseprű gyártásával. A cég az 1925. évi Soproni Kiállításon is bemutatta széles áruválaszté-

96 Lásd COMPASS 1922–1924/2. 944.; TARNÓCZKY 2020. 2378.

97 COMPASS 1922–1924/2. 336.

98 BENEDEK Rezső: *Zala aranykönyve. A mi értékeink.* Nagykanizsa 1938. 116.

99 MNL Zala Vármegyei Levéltára. VII.1. Cégbírósi iratok. N.T. IV. 593. 155.; lásd még: TARNÓCZKY 2020. 2183.

100 *Zalai Közlöny* 1925. január 22.

101 CÍMTÁR 1926. 80.

102 MNL Zala Vármegyei Levéltára. VII.1. Cégbírósi iratok. N.T. IV. 580. 132.

103 *Magyar Zsidó Lexikon.* Budapest 1929. 629.; WEISER 1929. 312.; TARNÓCZKY 2020. 2183.

kát. Gyártmányai között a „...különféle ecsetek mindenféle ipari és házi használatra, meszelők, surolók, falporlók, ruha és hajkefék, seprők számtalan különféleségben, változatos kötésben” szerepeltek. Kizárólagos joggal gyártotta a Turul seprűt, amelynek az volt a különlegessége, hogy fémhüvelyű volt, így igen hosszú életűnek bizonyult.¹⁰⁴ 1920-tól termelt egy kisebb üzem is seprűt, kefét, ecsetet, esernyőt „Hungária seprő-, kefe-, meszelő- és ecsetárugyár” néven.¹⁰⁵

Ki kell emelnünk, hogy a megye bányászata is kezdett magára találni. Az 1920-as évek építési konjunktúrája, a kifejezetten jól használható bazalt iránti kereslet (például utcakövek) felértékelte a kőbányászatot. Ebben az időben a bazaltbányászat a nógrádi területekről a Dunántúlra helyeződött át.¹⁰⁶ A fejlesztések révén 1930-ra a Tapolcai járásban lévő kőbányák már tekintélyes méretű üzemekké váltak. A Badacsonytomajban, Nemesgulácson, Nemesördemicen és Zalahalápon lévő bazaltkőbánya, valamint a Diszelben és Sümegen lévő kőbánya együttesen már 666 főt alkalmazott, ami a megye nagyipari foglalkoztatását illetően 45%-ot tett ki. Mindez jelentős elmozdulás a korábbiakhoz képest. Hozzá kell tenni, hogy a zalahalápi vállalat 188, a badacsonytomaji 164 főt alkalmazott, s ezzel a legnagyobb ipari cégnek számítottak Zalában.¹⁰⁷ A bazaltkőbányászat fejlődésében már külső tőke jelent meg: a Zalahalápi Bazaltkőbánya Rt.-t 1924-ben hozták létre, s a vállalat a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekkörébe került, alaptőkéje tekintélyes, 1 millió pengő volt.¹⁰⁸ A Zala megyei bazaltbányák (Gulács, Haláp, Szent György-hegy, Szigliget stb.) anyagából nagyon sok budapesti út épült. A bazaltbányák ugyanakkor nagyon piacérzékenyek voltak, a válság alatt például a badacsonyi bazaltbánya teljesen bezárt, Zalahalápon pedig az akkor már 500 főből mindössze 5 ór maradt.¹⁰⁹

A húszas évek ipari változásait értékelve összevethetjük az 1920. és az 1930. évi foglalkoztatási adatokat. A tíz év alatt a 20 főnél többet alkalmazó termelő cégek száma öttel szaporodott, az egy vállalatra jutó átlagos foglalkoztatási szám (64) pár fővel növekedett. A változások főleg abban foghatók meg, hogy új iparágak teremtődtek, amelyek kétségtől igazodtak az általános változásokhoz. Nem volt persze felhőtlen a fejlődés. A régi gyárak közül számos megszűnt. Nehéz idők jártak sok kisiparosra, akik a hagyományos termeléshez kötődtek. Az 1928. évi Nagykanizsai Ipartestület elnöki jelentése azt állapította meg, hogy „A helyzet évről-évre vigasztalanabb... azok a mesterek, akik még csak nemrégén 7-8 segéddel és 2-3 tanonccal dolgoztak, ma legtöbbször segéd nélkül állnak.” Sok iparossegéd a mezőgazdaságban napszámosként próbált meg elhelyezkedni, hogy éhen ne haljon.¹¹⁰ Új volt vi-

104 *Zalai Közlöny* 1925. augusztus 4.

105 TARNÓCZKY 2020. 2097.

106 KÓNYA Péter: Adatok a Tapolcai-medence bazaltbányászatának történetéhez. In *A bakonyi természetudományi Múzeum Közleményei* 24. Szerk. H. Dr. HARMAT Beáta. Zirc 2007. 27.

107 Az adatok forrása: *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest 1934. 258–260. (MSK Új sorozat, 86.)

108 *Nagy Magyar Compass 1933–1934. II. rész: Iparvállalatok.* Főszerk. Dr. BERÉNYI Sándor. Budapest 1933. 70. Ismert, hogy a zalahalápi bazalthegy koronáját az idők során letermelték.

109 KÓNYA 2007. 28.

110 *Zalai Közlöny* 1929. február 20.

szont a bazaltkőbányászat felfutása, a lakossági fogyasztás felé fordulás, a faipar termelésének növelése. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a megye vállalkozói az innovatívabb, termelékenyebb tevékenységek felé mozdultak el.

A SZOLGÁLTATÁSI RENDSZER VÁLTOZÁSAI: KERESKEDELMI NEHÉZSÉGEK KONTRA INNOVÁCIÓK

Trianon negatív hatásai legtisztábban a forgalmazás területén látszódnak. A piacok elvesztésének főleg azokon a területeken, ahol sokan foglalkoztak kereskedelemmel, súlyos következményei voltak. Korábban Magyarország egyik legnagyobb kereskedelmi központja Nagykanizsa volt, de a megye települései közül Tapolca is jelentős borkereskedelmi központtá vált, s akkor még nem is beszéltünk a megyeközpontról vagy Keszthelyről. Az 1920-as évek első felében azonban az áruforgalmazás terén nem nagyon nyíltak perspektívák. A kereskedők egy része elvándorolt, a fizetőképes kereslet gyenge volt, az infláció kiszámíthatatlanná tette a nagykereskedelem működését, nagyon sok bolt és üzlet bezárt.

Az 1920-as évek elején az általánosan rossz viszonyok között is feltűntek olyan jelek, amelyek előremutattak. Az egyik ilyen a Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet volt, amely gyorsan terjeszkedett: 1920-ban Csonka-Magyarországon 1777, míg az elszakított területeken 1790 szövetkezet volt már a hálózatban. A Hangya hamar megjelent Zala megyében, a századforduló éveiben már ott volt Alsóbadacsonyban, Badacsonytomajban stb.; főleg a Balaton északi partján terjeszkedtek. De az igazi robbanás a kommün bukása után ment végbe, amikor egyre több helyen megjelentek: 1922 végén már 92 zalai településen volt kirendeltségük.¹¹¹ Az évi forgalmat illetően persze nagy különbségek voltak köztük: a kisebb falvakban a szövetkezeti boltok évi 1-2 millió koronát forgalmaztak, a nagyobb településeken viszont jóval többet: Zalaegerszegen 13, Sümegen 18, Nagykanizsán 26, Tapolcán 42 millió korona volt az éves forgalom.¹¹² A Hangyának nagy hatása volt arra, hogy az árak csökkenjenek, s ezáltal a szegényebb lakosság ellátása is könnyebbé válhasson.¹¹³ A szövetkezet boltjaiban az 1920-as évek elején már nem tagok is vásárolhattak, de ők nem részesülhettek a tagoknak járó visszatérítésben.¹¹⁴ A Hangya kormányzati hátszéllel működött, hiszen a jegyre történő termékeltosztást részben a szervezet véghezvethette, s ez a korábbi kereskedőknek hátrányos volt. Nem véletlen, hogy Nagykanizsán, a legnagyobb zalai kereskedővárosban a Hangya pár év után már a fennmaradásáért küszködött.

A Hangyán kívül – a nehézségek ellenére – számos új kereskedővállalkozás is létrejött az 1920-as évek elején. A kereskedelem koncentrációjának szükségét mutatja a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által létrehozott, s igen sok vidéki városban

111 *A HANGYA termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség első szövetkezeti központja első 25 éve.* Budapest 1923. 112–114.

112 Uo.

113 *Zalai Közlöny* 1921. május 7.

114 *Zalai Közlöny* 1922. május 31.

jelen lévő Magyar Élelmiszerszállító Kereskedelmi Részvénytársaság nagykanizsai kirendeltsége,¹¹⁵ amely 1921. július 1-jén kezdte meg működését. A vállalkozás vásárolt és eladott gyapjút, terményeket, élelmiszereket, sertést, szarvasmarhát, gazdasági gépeket és egyéb eszközöket. A nagykereskedelmi cég nemcsak a városra és környékére, hanem egész Zala, Vas és Somogy megyére kiterjesztette tevékenységét.¹¹⁶ Egy másik cég volt az Unio Nagykanizsa és Vidéke Kereskedőinek Árubeszerző és Értékesítő Részvénytársaság. Hárommillió korona alaptőkével jött létre. A Társaság létrehozói között nem a nagy kereskedőket találjuk meg, hanem a kisebb tőkeerővel rendelkező üzletembereket. A vállalkozás célja fűszer, gyarmatáru és általában véve minden egyéb árucikk beszerzése, amelyeknek forgalmazásával fűszerkereskedők és szatócsok foglalkoznak, továbbá ugyanezen cikkeknek viszonteladók részére való továbbadása. A társaság a kis- és középkereskedőket próbálta meg függetleníteni a nagykereskedőktől.¹¹⁷

Az elvesztett piacok pótlására mindenképpen szükség volt, s ez az összes gazdálkodói réteget érintette. A korábbi gyakorlat sokszor a kiállítás és vásár volt, aminek szép példái voltak korábban is a megyében. A nagykanizsai iparosok 1922-ben elkezdtek szervezni egy potenciális ipari kiállítást, ám a Soproni Iparkamara lebeszélte a helyi szervezőket, mondván, ehhez 50–60 millió koronára lenne szükség, s nem biztos a haszon. Helyette a Kamara nem országos, hanem helyi kiállítást javasolt.¹¹⁸ Az 1920-as évek első felének nehézségei közepette 1925-ben a Falu Országos Szövetség, a Zalaegerszegi Gazdasági Egyesület és az Országos Stefánia Szövetség Zalaegerszegre szervezett ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, művelődési, művészeti és egészségügyi kiállítást. A kiállítást 31 tematikai csoportba szervezték. A rendezvényre mindenki úgy tekintett, hogy az a piac lehetősége, s mivel Zalára vonatkozik, sokkal fontosabb a Kamara által szervezett soproni kiállításnál.¹¹⁹

Az országos fejlődéshez hasonlóan, Zala megye több településén is változásokat hozott a modern nyugati technikák átvétele, a motorizáció, a közlekedés változása, az olajfelhasználás. Magyarországon az első világháború előtt már mindenhol nőtt az autók száma, sok helyen elindult az autóbusz-közlekedés, egyre több teherautót lehetett látni az utakon a hagyományos fiákerek és szekerek mellett. Egy 1910. évi összeírás szerint Zala megyében összesen 11 autó volt: Zalaegerszegen, Nagykanizsán és Keszthelyen három-három, míg a Zalaegerszegi járásban még kettő. Ezekon kívül volt még néhány oldalkocsis motorkerékpár is. Az 1920-as évek közepére viszont már sokkal több jármű közlekedett a megyében. Nagykanizsán már 1921-ben hirdette cégét Zób Elemér autófuvarozó, míg a megyeszékhelyen 1925 elején két autófuvarozó is megjelent: Varga Elek és Juhász Lajos hirdette magát.¹²⁰ Az autó persze nem önmagában fontos, hanem azért, mert számos multiplikátor hatással bír: az autózás-

115 Lásd például COMPASS 1922–1924/2. 264.

116 *Zalai Közlöny* 1921. május 25.

117 *Zalai Közlöny* 1921. november 26.

118 BENEDEK 1936. 12–13.

119 *Zalai Közlöny* 1925. augusztus 9.

120 KAPILLERNÉ MEGYERI Anna: Adatok egy kisváros közlekedéstörténetéhez (Bérautósok Zalaegerszegen a két világháború között). *Zalai Múzeum* 1. Zalaegerszeg 1987. 225–226.

hoz köveztet vagy aszfaltozott utak kellettek, benzinkutak, amelyeket el kellett látni üzemanyaggal, szakképzett szerelő és javító emberek stb. Jól mutatja a változásokat, hogy a korábban fiákeres gyártására szakosodott nagykanizsai Bojtor kocsigyártó üzem is felvette profiljába az autók szervizelését.¹²¹

Az 1920-as évek elején elindultak az első autóbuszok is Zala megye útjain. Az 1920-as években a vidéki városok esetében az első autóbuszjáratok alapvetően magánkézben lévő vállalatok voltak. 1921-ben alakult meg az első ilyen cég, amely a Nagykanizsai Autóforgalmi Részvénytársaság nevet viselte. Tervei szerint a Nagykanizsa–Letenye vonalon kívántak működtetni személyszállító autóbust, de kezdetől fogva úgy szervezték a céget, hogy az teherforgalommal is foglalkozzon. Tervbe vették személykocsik járatását, autójavító műhely kialakítását, motor- és gépjavító műhely létesítését, nyilvános garázsok építését, benzinállomást, autófelszerelési cikkek árusítását. Ez már egy „technikai” részvénytársaság volt, abban a legkülönfélébb társaságok és személyek vettek részt. Ott volt a részvényesek között a Délzalai Takarékpénztár Rt., a Zalamegyei Szövetkezeti Áruforgalmi Rt., műszaki szempontból a FIAT Művek Budapest, szállítmányozási szempontból a Schenker világcég, a vállalkozás vezetésével pedig a Takarékpénztár Rt. Letenye volt megbízva. Az alapítók között találjuk a régi, pogányzentpéteri nagykereskedő Löwenstein Emilt és Nagykanizsáról a Bettlheim céget. A vállalat 4 millió korona alaptőkével jött létre. Fontos szempont volt a vállalat létrehozásában, hogy a szomszédos vármegyékben még nem volt ilyen profilú vállalkozás.¹²² A nehéz, inflációs évek és az általános szegénység azonban nem tett jót a társaságnak, véglegesen a válság alatt szűnt meg a cég, amely egyébként főleg teherfuvarozást végzett.¹²³

Hasonló jellegű vállalkozás volt az Unger Ullmann Elek nyugalmazott százados, vaskereskedő és Pintér Sándor nyugalmazott postafőtiszt vezetése alatt létrejött Nagykanizsa Vidéki Autóbusz Vállalat (NAVAV), amely kezdetben – hasonlóan az előzőhöz – a Letenye–Nagykanizsa útvonalon kívánt egy 22 személyes kocsival közlekedni.¹²⁴ A társaság 1928 és 1935 között működött.¹²⁵ 1927-ben a város tárgyalásokat kezdett a budapesti székhelyű Magyar Vasutak Autóközlekedési Részvénytársaság (MAVART) vállalattal, amely öt vonalra kapott engedélyt Nagykanizsa központtal. Ezek közül az egyik a Nagykanizsa–Letenye–Lenti volt, amelyből a Lenti–Letenye szakaszon nem sikerült beindítani a járatot, mivel nagyon rossz volt az út minősége. Nagykanizsa és Letenye között egy év alatt 4596 utast és 2520 kg poggyászt szállítottak, ugyanis a járatok a postaszállítást is lebonyolították. 1928 tavaszán megindult a Nagykanizsa–Kaposvár közötti autóbusz, két hatalmas, 28 személyes busszal. Ugyanebben az évben a Nagykanizsa–Hahót-járat is elindult, de ezt átadták a NAVAV-nak. Tegyük hozzá, hogy nemcsak a helyközi autóbusz-közleke-

121 TARNÓCZKY 2020. 1577.

122 *Zalai Közlöny* 1921. november 20.

123 MNL Zala Vármegyei Levéltára. VII.1. Cégbírósi iratok. N.T. III. 503. 194.

124 BARBARITS 1929. 203.

125 MNL Zala Vármegyei Levéltára. VII.1. Cégbírósi iratok. N.T. IV. 621. 199.

désre, hanem a városon belüli forgalom megszervezésére is történtek érdemi kísérletek az 1920-as évek első felében.¹²⁶

Említettük már, hogy Zala megyének az idegenforgalom, a vendéglátás, a fürdőélet stb. terén jó adottságai voltak. A megye két városa, Nagykanizsa és Zalaegerszeg rendelkezett olyan szállodával (Centrál, Arany Szarvas, illetve Arany Bárány), amelyek 20 főnél is többet foglalkoztattak. Mindkét szálloda a városközpontban helyezkedett el, bérbe adva működött, s jó minőségű étterméről volt híres. Esetükben az 1920-as évek pangása után az élénkülés csak az évtized második felében következett be. A nagyobb településeken a tradicionális vendégfogadók tovább éltek.

De ennél sokkal jelentősebb volt a balatoni fürdőélet kérdése, hiszen ez az északi parton Keszthelytől Balatonfüredig sok településnek adott fejlődési lehetőséget. E kérdéskör kontextusa igen széles volt. A balatoni turizmus fejlesztése fontos volt az adott településeknek, a megyének, de az egész országnak is, hiszen az elvesztett fürdőterületek (Abbázia, Magas-Tátra, Erdély, Délvidék fürdői) miatt Csonka-Magyarország lehetőségei beszűkültek. Ugyanakkor a kormányzati fejlesztési elképzelések természetesen nem Zalában, hanem a Balaton egészében gondolkodtak. Ennek világos jele volt, hogy 1920-ban balatoni kormánybiztost neveztek ki, akinek igen széles hatásköre volt, amelybe a természeti körülmények javításán túl új üdülő-, fürdő- és gyógytelepek létesítése, parkosítás, a nyaralóközönség élelmezésének javítása stb. is beletartozott. Számos fejlesztési elképzelés körvonalazódott az 1920-as évek elején: utak javítása, balatoni körvasút kialakítása, a kompközlekedés modernizálása, kikötők fejlesztése stb.¹²⁷ A fejlesztések a hazai közép rétegek felé nyitottak, itthon tartandó azokat, akik korábban külföldön nyaraltak. Felismerve a lehetőségeket, 1923-ban Zala megye külön fürdőbizottságot hozott létre, amellyel a megye területén lévő fürdőkapacitások feltárását és fejlesztését próbálta meg elérni. A fejlődés lassan indult meg, de az 1920-as évek második felében már érezhetően növekedett a Balaton forgalma. Az 1920-as évek elején az állandó vendégeket tekintve Balatonfüred volt a legforgalmasabb fürdőhely, megelőzve még Siófokot is. Keszthely is meg tudta kétszerezni az állandó vendégeinek számát az évtized végére. A balatoni fürdőéletnek sokféle haszna volt. Az uradalmak főleg a vendégek ellátásában játszottak szerepet, de a bérbe adható épületek, a különböző díjak beszedése révén is sok pénzhez jutottak. A helyi polgárok a napi szintű kereskedelemben, a saját házaik kiadásában és a fürdőbódék bérbeadásában voltak érdekeltek.¹²⁸ A helyi fürdőegyesületek is növelhették érdemben a bevételeiket, amelyek révén a települések és a fürdők csinosítását végezheték el. Az állam végső soron az adóbevételeken és saját úri bürokráciájának pihenésbiztosításán keresztül élvezte az előnyöket.

A fürdőfejlesztések kapcsán utalunk Hévíz jelentőségére, amely már hosszú évtizedek óta bérbe adva működött. Reischl Vencel még 1905-ben vette 30 évre bérbe a fürdőt, ahol jelentős fejlesztéseket végzett. A korábbi lendületes fejlődés után a há-

126 Lásd részletesebben: KAPOSÍ 2014a 232.

127 PAKSY 2016. 326–327.

128 Analógiához lásd KAPOSÍ Zoltán: A gróf Hunyady család szerepe a balatoni turizmus létrejöttében (a továbbiakban: KAPOSÍ 2021). *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 6. (2021) 3. 21.

ború alatt és után azonban itt is pangás volt, s 1923-ig szinte nem épült semmi. Ezt követően azonban építkezési kampány indult, s az egykori közlegelő helyén emeletes házakat, villákat, mozit, postát, sok üzletet és boltot emeltek. A tó északi oldalán 1926-ra kiépült a strandfürdő,¹²⁹ amely jelentős látogatottságnak örvendett. Hévíz fejlődését mutatja, hogy 1930-ra állandó és ideiglenes látogatóit tekintve már Balatonfüredet is megelőzte.¹³⁰

PANGÁS UTÁN ÉLÉNKÍTÉS: A VÁROS MINT GAZDASÁGFEJLESZTŐ AZ 1920-AS ÉVEKBEN

A magyarországi városok esetében általában is megfigyelhető, hogy a két világháború között, amikor a magángazdaság nehézségekkel küszködött, a városok vették át a gazdaságélénkítő és -fejlesztő szerepet.¹³¹ A Zala megyei nagyobb településeken az 1920-as években jelentős infrastruktúra-fejlesztés indult meg. Mindez persze nem volt egyszerű, hiszen a települések már régóta eladósodtak, adóbevételeik korlátozottak voltak, kölcsönökhöz meg alig jutottak. Ugyanakkor a városi építkezések a szegényeknek munkaalkalmakat teremtettek, a helyi iparosok megrendelésekhez jutottak, s ezzel jelentősen csökkent a háború utáni években kialakult munkanélküliség.

Mi változott a zalai településeken? Az egyik meghatározó tendencia az 1920-as években fellendülő középítkezések sorozata. Zalaegerszegen a város erőteljesen szorgalmazta a lakásépítkezéseket. A huszárlaktanya helyén nagy bérházat emeltek, jelentős parcellázásokat végeztek. 1920 és 1930 között 400 magánház épült és 31 új utcát nyitottak.¹³² Szinte minden évre jutott egy nagyobb beruházás a megyeszékhelyen. 1924-ben épült föl a kétemeletes postapalota. 1925-ben a fogolytábor helyén hozták létre a Zalai Munkásszanatóriumot. 1926-ban elkészült a tűzoltólaktanya. A régi katonai lovarda helyén új templom épült. A korabeli krónikás szerint 1923 és 1930 között 8 millió pengő ment Zalaegerszegen középítkezésekre, „magánépítkezésekre pedig majdnem ötfélmillió”.¹³³ Nagykanizsán 1921–1924 között felépült a postapalota. 1923-ban a város a Pénzügyi Központtól 250 000 korona kölcsönt kapott, amiből megépítette a gimnáziumot, amelyhez egy 1926–1928 között épült internátust is hozzáillesztettek.¹³⁴

1922 után számos házhelyet osztottak ki lakásépítések céljából. A háború alatt nagyon lerobbant gőzfürdőt is helyrehozták, s el akarták adni.¹³⁵ Az 1920-as években

129 SZÁNTÓ Imre: *Hévíz története*. Hévíz 2008. <https://docplayer.hu/104831491-Szanto-endre-heviz-tortenete-2008.html> (utolsó letöltés: 2021. október 19.).

130 *Magyar Statisztikai Évkönyv 1930*. Budapest 1931. 29.

131 KAPOSI Zoltán: Pécs iparának változásai a Trianon utáni évtizedben. *Közép-Európai Közlemények* 12. No. 47. (2019. 4. szám) 161–174.

132 MEGYERI Anna: Középítkezések, városfejlődés Keszthelyen 1850–1945 között. In *Zala megye ezer éve* 1996. 184.

133 BÉKÁSSY 1930. 122.

134 KUNICS Zsuzsa: Középítkezések, városfejlődés Nagykanizsán 1850–1945 között. In *Zala megye ezer éve* 1996. 201.

135 MNL Zala Vármegyei Levéltára. IV-402-1921-Jkv.51.-Kötet: 368.; illetve 1921-Jkv.38-Kötet: 372.

szinte minden évben felmerült a színház felépítése, végül 1927-ben avatták fel a 465 ülőhelyes kőszínházat. A kiskanizsai városrészben 1928-ban adták át az új iskolát. 1925-ben kórházbővítő beruházásokat hajtottak végre.¹³⁶ Keszthelyen 1928-ban hozták létre a már régóta tervezett Balatoni Múzeum reprezentatív épületét. Ehhez az is kellett, hogy Festetics Tasziló herceg a Fő utcán egy telket adományozzon a Balatoni Múzeum-Egyesületnek, míg Keszthely község azt vállalta, hogy a herceg egy korábban felajánlott rossz gazdasági épületét elbontatja, s annak anyagát odaszállítja, illetve 20 000 pengőt is megszavaztak a további építkezések költségeire.¹³⁷ Tapolcán az 1920-as években jelentős kórházfejlesztést végeztek, 1925-ben pedig átadták az Apolló mo-zit. Az említett esetekből is világosan látszik, hogy jelentős községi beruházások indultak el, amelyekhez sok esetben sikerült központi forrásokat is szerezni.

Volt lehetőségük a nagyobb településeknek arra is, hogy közműfejlesztések révén élénkítsék a helyi gazdaságot, s ehhez akár külföldi hiteleket használjanak föl. A hazai városok fejlesztése szempontjából hatalmas lehetőség volt az 1925-ben megnyílt Speyer-kölcson, amely a gyengén urbanizált Zala megyében Nagykanizsának hozott sokat. A kölcson lehetőségét az 1925. XXII. tc. teremtette meg.¹³⁸ A Speyer-kölcson felvételéhez az kellett, hogy hasznot hozó, megtérülő beruházások jöjjenek létre, ezért a hazai városok azon elképzeléseit, amelyek más típusúak voltak, a minisztérium nem támogatta.¹³⁹ Nagykanizsa a kölcsonból kívánta a vízvezeték-hálózatot 20 000, a csatornahálózatot 16 000 lakosnyira bővíteni. A közvágóhidat napi 40 marha és 25 sertés vágására akarták bővíteni, ugyanakkor fel kívánták szerelni hűtővel, sertésszűrővel és egyéb helyiségekkel. Az állatvásárteret évi 40 000 darab állat felhajtására tervezték átalakítani. A közkórház kibővítése, egy új, 120 személyes szegényház kialakítása, a városi utak és a járdák burkolása szerepelt még a tervezetben. Mindez összesen 6 millió aranykorona költséget feltételezett.¹⁴⁰ A fenti tervek hasonlítanak más hazai városokéhoz: közismert, hogy a Speyer-kölcsonök felhasználása során a leggyakoribb beruházás a víz- és csatornahálózat kiépítése volt.¹⁴¹ Nagykanizsa számára összesen 2 530 960 pengő felvételét engedélyezték.¹⁴² Az első kölcson felhasználása során 1925-ben 590 700 pengőt fordítottak a vízvezeték továbbépítésére, 64 000 pengőt az új vásártérre, 24-24 000 pengőt csatornázásra és városi épületek felújítására, 21 000 pengőt városi utak javítására, elsősorban a Dencsár-csatorna szabályozására és az új Dencsár-híd megépítésére.¹⁴³ 1926-ban a második Speyer-kölcsonból újabb 1 907 040 pengő kölcsonhoz jutott a város, amelyet a kórház bővítésére és csatornázásra használtak föl.¹⁴⁴ Emellett a város számára egyéb

136 A beruházásokhoz lásd KUNICS 1996. 201–202.

137 BÉKÁSSY 1930. 90.

138 A Speyer-kölcson hivatalos megnevezése: Egyesített Városi Kölcson.

139 Az utólagos ellenőrzésnél felmerült problémák miatt számos város ellen fegyelmi eljárás indult. Lásd például: *Zalai Közlöny* 1928. november 25.

140 *Zalai Közlöny* 1925. június 19.

141 A Speyer-kölcsonökre lásd INÁNTSY-PAP Elemér A magyar városok Speyer-kölcsonjai (*Városi Szemle* 1938. 481–516.) című tanulmányát.

142 INÁNTSY-PAP 1938. 499. táblázat.

143 BARBARITS 1929. 137.; illetve *Kanizsai Enciklopédia*. Szerk. RÉKLI Ferenc. Pécs 1999.

144 *Zalai Közlöny* 1926. december 25.

források is megnyíltak. Helyi pénzintézetektől vettek föl 268 000 pengőt, amelyből megvásárolták a Pallinban lévő, Pick birtokos után maradt 300 holdas elhanyagolt erdőbirtokot. Ennek révén sokat javult a város komfortossága. A rengeteg kölcsönfelvétel miatt a város adóssága gyorsan növekedett, az 1928. évi 440 000 pengős törlesztés után is maradt még 3 120 000 pengő adósság, amely a város tiszta vagyonának 27%-át tette ki.¹⁴⁵ De azt is látni kell, hogy a Trianon utáni gazdasági működés javításában e kölcsönöknek óriási szerepük volt. Az építőipar komoly megrendelésekhez jutott, a piac élénkült (főleg az állatvásártér forgalma növekedett), a lakások és közintézmények komfortosabbá váltak, a városi adóbevételek lassan emelkedtek. A korabeli közhangulat is javult valamelyest.

Ha Speyer-kölcsönhöz nem juthatott is a többi nagyobb zalai település, volt lehetőség máshol is az infrastruktúrát javítani. Ezek között az egyik legfontosabb a villamosáram-termelés és -elosztás dinamikus fejlődése volt. A villamos áram szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen egész Európában az egyik leggyorsabban fejlődő ipari és szolgáltatási ágazat volt.¹⁴⁶ A hazai fejlődés fontos vonása volt abban a korban, hogy nem egy nagy központi erőműre csatlakoztak a települések, hanem sok kisebb áramfejlesztő biztosította az ellátást. Így Zala megyében is számos kisebb-nagyobb vállalatot találunk. Leghamarabb Nagykanizsán jött létre áramfejlesztő üzem, amely a Franz-gőzmalommal együttműködve biztosított áramellátást. Később a vállalatot átszervezték, a cég a Transdanubia Rt. kezébe került, s az 1930-as évek közepéig ők voltak a dél-zalai térség szolgáltatói. A Balaton turizmusának fejlesztése hívta életre a tó melletti települések áramellátását, végül is 1917. február 18-án Budapesten alakult meg a Balatonvidéki Villamosművek Részvénytársaság, Batthyány Lajos gróf, a Balatoni Szövetség elnökének vezetésével, s a társaság székhelye Balatonfüredre került. Az erőmű az északi parton, Aszófőn épült meg, ahonnan a déli partra fektetett mederkábelén keresztül szállították az áramot, s a Siófok–Balatonfenyves szakaszon épült ki az ellátó rendszer.¹⁴⁷ A régi bővítésével és modernizálásával nagyobb kapacitású áramfejlesztőt és elosztó telepet alakítottak ki Zalaegerszegen is az 1920-as években, ami azonban jelentős adóssággal is együtt járt. A jelentősebbek közül emeljük még ki a Zalaszentgróton, Lentiben, Ördöghegyén, Diszelen, Keszthelyen, Tapolcán és Sümegen működő áramfejlesztőt. A helyi lakosság is hamar ráértett az áram előnyeire, amit jól példáz, hogy amikor 1925-ben a zalaszentgróti Zalavölgyi Iparművek Rt. bővítette villanytelepét, s a mellette lévő Zalakoppány lakosai a társaság adományaként vezetékhez jutottak, pillanatok alatt „néhány akadékoskodó kivételével” szinte az egész falu igényelte a bekötést.¹⁴⁸

A kereskedelem lehetőségeinek javítása miatt is fontos volt az útjavítás, a kövezés, az aszfaltozás, illetve a járdaépítés. Még a nagyobb városokban is megszokott volt, hogy a Fő út és közvetlen környéke utcáit lekövezték, de 100 méterrel kifelé

145 BARBARITS 1929. 138.

146 Lásd LANDES, David: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest 1986. 593–606.

147 ANTAL Ildikó: A magyar villamosenergia-ipar 1896–1914. *Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei* 71. Budapest 2014. 52.; lásd még KAPOSI 2021. 22–23.

148 *Zalamegyei Újság* 1925. április 25.

már csak a döngölt agyag maradt, s a földutak esőben nehezen voltak járhatók. Egy fokkal rosszabb volt, ha a talaj homokos volt. Pozitív kivétel volt talán Keszthely, ahol a korabeli leírások szerint kifogástalan kövezett utak voltak.¹⁴⁹ Mutatja a változásokat, hogy Zalaegerszegen 1922-ben a város nagy összegű kölcsönt, mintegy 4,5 millió koronát vett föl közútjai javítására. A városok útjainak javítását sokszor összekötötték járdaépítéssel, parkosítással. A megyeszékhelyen az 1920-as évek elején meghirdetett program az évtized végére komoly eredményt hozott, hiszen sikerült a jelentősebb utcákat aszfalttal vagy kockakövel burkolni.¹⁵⁰ Nagykanizsán is előrehaladt az 1920-as években az útjavítás. Itt annyiban eltérő volt a helyzet, hogy a vízvezetékrendszer kiépítése miatt több helyen megrongálódtak a burkolatok, amelyek javítására majd csak 1929-től került sor.¹⁵¹ A nagyobb településeken sokat áldoztak a vásárterek javítására, a piacok átépítésére is.

ÖSSZEZÉS

Láthattuk, hogy Zala megyében a Trianon utáni gazdasági helyzet meglehetősen siralmas volt. Számos tényező sújtotta a megye gazdaságát. A délnyugati területek elcsatolásával jelentős népesség és piac került el a vármegyétől. Az új határok alapvető korlátokat jelentettek a megye kereskedőinek. A hatalmas infláció és a jövedelmek elértéktelenedése miatt a kereslet visszaesett. Több ágazatban is jelentős munkanélküliség alakult ki. Számos ipari és kereskedelmi vállalkozás szüntette be tevékenységét. De ez a helyzet 1922–1923 felé kezdett megváltozni, egyre több jel utalt a stabilizálódásra és a fejlődésre. Ilyen volt például a földreform lassú végrehajtása, amely minden egyoldalúságával is sok ezer nincstelennek adott minimális méretű földet. Az importpótló gazdaságpolitika a megye ipari vállalkozóinak adott lehetőséget a termelés beindítására. Kétségtelen, hogy egyre több ipari innovációt láthatunk, amelyeknek során új gazdasági ágak jöttek létre. A városok is sokat tudtak tenni a középítkezések meghirdetésével a helyi problémák megszüntetéséért, s ebbe a sorba tartozik a Speyer-kölcson megnyílásából fakadó beruházások lehetősége is.

Látható tehát, hogy az évtized első éveit még főleg a nehézségekről, de az azt követő évek – a mezőgazdák és a kereskedők folyamatos nehézségei mellett is – főleg az ipari termelők számára már a perspektívákról szóltak. Ugyanakkor nem túlozhatjuk el az ipari fellendülés mértékét, hiszen Zala megye továbbra is agrárjellegű maradt. A kezdeti fellendülés azonban nem tartott sokáig: az 1929-ben elkezdődő válság újabb nehéz éveket hozott Zala megye gazdálkodóinak.

149 MEGYERI 1996. 191.; lásd még MEGYERI Anna: A településkép változása, urbanizáció Zalaegerszegen 1826–1945 között. In *Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből*. Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg 2006. 117–145. (Zalai Gyűjtemény 61.)

150 MEGYERI 1996. 185.

151 KUNICS 1996. 203.; lásd még KAPOSÍ 2014/b.